

Ο κομμουνισμός του Μαρξ ως κριτική στη «ριζοσπαστική δημοκρατία» του Ερνέστο Λακλάου

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ιδιαίτερα μετά την «πτώση του Τείχους» και την κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», το ζήτημα του κομμουνισμού –όχι τόσο με πρωτοβουλία μαρξιστών μελετητών, αλλά κυρίως διανοητών που, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, εντάσσονται στον λεγόμενο μετα-μαρξισμό– επανεγγράφηκε στο πεδίο της ιδεολογικής ζύμωσης και των κοινωνικών κινήματων.

Εκτιμώντας ότι, ειδικότερα, οι αναλύσεις του Λακλάου (Laclau) (και της Μουφ [Mouffe]) επηρέασαν και επηρεάζουν με πολλούς τρόπους τη θεωρία και την πράξη των χαρακτηριζόμενων ως αντικαπιταλιστικών κινήματων της εποχής μας, καθώς και τις τρέχουσες «μετα-μαρξιστικές» αφηγήσεις του κομμουνισμού, το άρθρο αυτό θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί ως το πρώτο μιας σειράς ανάλογων κειμένων μαρξιστικού προβληματισμού υπό τον γενικό τίτλο «Ο κομμουνισμός του Μαρξ ως κριτική στη μετα-μαρξιστική “κομμουνιστική υπόθεση”» και με πλαίσιο αναφοράς τη θεματική του κομμουνισμού στο έργο διανοητών όπως οι Νέγκρι (Negri) και Χαρντ (Hardt), ο Μπαντιού (Badiou), ο Χόλλογουεϊ (Holloway) και ο Ζίζεκ (Žižek).

γράφει ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΧΡΥΣΗΣ*

«Δεν γεννιέται θέμα ότι το εργατικό κίνημα θα πρέπει να βρει νέες μορφές οργάνωσης της εργατικής τάξης και νέους τρόπους προκειμένου να ενσω-

ματώσει τις χειραφετητικές φιλοδοξίες που εκφράζονται από τα “νέα κοινωνικά κινήματα”.

[...] Αν η ταξική πολιτική δεν γίνει η ενοποιούσα δύναμη που συνδέει όλους τους αγώνες χειραφέτησης, τα “νέα

* Καθηγητής Φιλοσοφίας, Πάντειο Παν/μιο

κοινωνικά κινήματα” θα παραμείνουν στα όρια της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων, ικανά, στην καλύτερη περίπτωση, να γεννούν περιοδικές και στιγμιαίες εκφράσεις λαϊκής υποστήριξης, αλλά προορισμένα να αφήσουν ανέπαφη την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων, μαζί με όλες τις άμυνες απέναντι στην ανθρώπινη χειραφέτηση και την πραγμάτωση των “καθολικών ανθρωπίνων αγαθών”».

(Ellen Meiksins Wood, *The Retreat from Class. A New ‘True’ Socialism*)

I. «“Κομμουνισμός”» γράφει ένας από τους στοχαστές της εποχής μας, που συμμετέχει στη σύγχρονη συζήτηση για την «ιδέα του κομμουνισμού», «είναι μια λέξη με παράξενη ιστορία»· και συνεχίζει: «τα ιστορικά δεδομένα αδυνατούν να μας παράσχουν την πηγή και το νόημα – ή, ακόμη καλύτερα, την αίσθηση του “κομμουνισμού”. [...] Μπορούμε όμως να αντιληφθούμε κάτι από αυτή την ιστορία. Κάτι σημαντικό κρίνεται με αυτή τη λέξη, με την επινόσή της και με την προσπάθεια ή την ανάγκη που ενυπάρχει σε αυτήν. Κάτι είναι ακόμη μπροστά μας, που μένει να ανακαλυφθεί ή που πρόκειται να *έλθει*» (Nancy, 2010: 145-146).

Ο κομμουνισμός έχει βεβαίως την *ιστορία* του. «Πραγματική κίνηση» και «κοινωνικός σχηματισμός», όπως τον προσδιόρισε ο Μαρξ (Marx), «ιδέα» και «υπόθεση», όπως τον επανέφερε στην εποχή μας ένας εκθαμβωτικός γαλαξίας θεωρητικών αστέρων του μετα-μαρξισμού, ο κομμουνισμός αποτελεί, σε κάθε περίπτωση, μέρος όχι της ιδεατής, αλλά της πραγματικής, της «βέβηλης ιστορίας» των ανθρώπων, επικαθορισμένης εν προκειμένω και από το μεγαλείο της Οκτωβριανής Επανάστασης, αλλά και από την τραγωδία των καθεστώτων του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Άλλωστε, ούτε η πτώση του Τείχους του Βερολίνου ούτε η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης σηματοδότησαν το τέλος της Ιστορίας, όπως, ακολουθώντας την ευφάνταστη *αφήγηση* του Φουκουγιάμα (Fukuyama), νεοφιλελεύθεροι και σο-

σιαφιλελεύθεροι προπαγανδιστές του διεθνούς και εγχώριου ακαδημαϊκού και πολιτικού κατεστημένου έσπευσαν να διακηρύξουν (Žižek, 2010: 211).

Το 2008, στην αφετηρία της διεθνούς καπιταλιστικής κρίσης, υπερασπιζόμενος την «κομμουνιστική υπόθεση», ο Αλέν Μπαντιού δικαίως αντεπιτίθεται στους διαπρύσιους κήρυκες του τέλους της Ιστορίας, επιχειρώντας να ενεργοποιήσει τη μνήμη και να αφυπνίσει τη συνείδηση όλων όσοι εξακολουθούσαν να αδρανούν στις κοινωνίες του σύγχρονου καπιταλισμού:

«Η πτώση του Τείχους του Βερολίνου θεωρήθηκε ότι σηματοδοτούσε την έλευση ενός μοναδικού κόσμου ελευθερίας και δημοκρατίας. Είκοσι πέντε χρόνια αργότερα, είναι σαφές ότι το τείχος του κόσμου έχει απλώς μετατοπιστεί: αντί να διαχωρίζει Ανατολή και Δύση, διαιρεί τώρα τον πλούσιο καπιταλιστικό Βορρά από τον φτωχό και ερημωμένο Νότο. Νέα τείχη κτίζονται σε όλο τον κόσμο: ανάμεσα στους Παλαιστίσιους και στους Ισραηλινούς, ανάμεσα στο Μεξικό και στις Ηνωμένες Πολιτείες, ανάμεσα στην Αφρική και στους ισπανικούς θυλάκους, ανάμεσα στις απολαύσεις του πλούτου και στις επιθυμίες του φτωχού, είτε πρόκειται για αγρότες στα χωριά είτε για κατοίκους πόλεων σε φαβέλες, σε προάστια, σε κτήματα, σε μικρά καταλύματα, σε χώρους που έχουν καταληφθεί και σε παραγκουπόλεις. Η τιμή του υποτιθέμενα ενιαίου κόσμου του κεφαλαίου είναι η θηριώδης κατάτμηση της ανθρώπινης ύπαρξης σε περιοχές που διαχωρίζονται με αστυνομικούς σκύλους, γραφειοκρατικούς ελέγχους, ναυτικές περιπολίες, ηλεκτροφόρα καλώδια και απελάσεις. Το “πρόβλημα της μετανάστευσης” είναι, στην πραγματικότητα, το γεγονός ότι οι συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι εργάτες από άλλες χώρες συνιστούν ζωντανή απόδειξη ότι –σε ανθρώπινους όρους– ο “ενιαίος κόσμος” της παγκοσμιοποίησης αποτελεί υποκρίσια».

(Badiou, 2008a: 38)

Δεν είναι του παρόντος η αξιολόγηση του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζει τις αντιθέσεις του σύγχρονου καπιταλιστικού κόσμου ο Αλέν Μπαντιού. Εύκολα μπορεί να αντιληφθεί πάντως ο προσεκτικός αναγνώστης ότι η συγκεκριμένη περιγραφή αποκλίνει από τη μαρξιστική κομμουνιστική κατανόηση της ιστορίας των ταξικών κοινωνιών ως ιστορίας της πάλης των τάξεων. Χωρίς ρητή αναφορά στη βασική αντίθεση αστικής τάξης και προλεταριάτου, «Βορράς και Νότος», «πλούσιοι και φτωχοί» προβάλλουν σαν κρίσιμες αντιθέσεις του «παγκοσμιοποιημένου» καπιταλισμού της εποχής μας, αντιθέσεις που παρατίθενται, χωρίς μάλιστα περαιτέρω μεταξύ τους στάθμιση, από τον εισηγητή της «Ιδέας του κομμουνισμού». Αρκεί ωστόσο ακόμη και μια τέτοια *μετα-μαρξιστική* ανάδειξη της κομμουνιστικής υπόθεσης για να αναγνωρίσει κανείς ότι, δύο περίπου δεκαετίες μετά την πτώση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η υπόθεση του κομμουνισμού παραμένει στο επίκεντρο της θεωρητικής, τουλάχιστον, αναζήτησης κοινωνικής εναλλακτικής απέναντι στο καπιταλιστικό σύστημα.

Χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της διαπίστωσης αποτελούν, μεταξύ πολλών άλλων, και οι διεθνείς συνδιασκέψεις που διοργανώθηκαν από το 2009 έως το 2013 διαδοχικά στο Λονδίνο, στο Βερολίνο, στη Νέα Υόρκη και στη Νότια Κορέα με θέμα «Η Ιδέα του Κομμουνισμού», και στις οποίες πρωταγωνίαστησαν διανοητές όπως ο Νέγκρι, ο Χαρντ, ο Μπαντιού, ο Ζίζεκ, ο Ρανσιέρ (Rancière), ο Μποστίλς (Bosteels), ο Έγκλετον (Eagleton), ο Μπαλιμπάρ (Balibar) κ.ά.

«Η μακρά νύχτα της Αριστεράς οδηγείται στο τέλος της [...]». Η επιστροφή της ιστορίας έχει οδηγήσει σε ανανεωμένο ενδιαφέρον για τις ριζοσπαστικές ιδέες και την πολιτική. Η Αριστερά του 21ου αιώνα μπορεί να αφήσει επιτέλους πίσω την ενδοσκοπηση, τη μεταμέλεια και τη μετάνοια που ακολούθησαν την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης. Η Αριστερά που ευθυγραμμίστηκε με τον “υπαρκτό σοσιαλισμό” εξαφανίστηκε ή μετατράπηκε σε ιστορική ιδιοτυπία. Νέες μορφές

ριζοσπαστικής στράτευσης και κινητοποίησης σημάδεψαν την επιστροφή της πολιτικής, εκτιμών, διαρκούσης της κρίσης, ο Κώστας Δουζίνας και ο Σλάβοϊ Ζίζεκ στην εισαγωγή τους στην έκδοση των υλικών της συνδιάσκεψης που διοργανώθηκε από το Birkbeck Institute for the Humanities στο Λονδίνο το 2009 για την “Ιδέα του Κομμουνισμού”» (Douzinas & Žižek, 2010: vii-viii). Και, αποτιμώντας συνοπτικά τα αποτελέσματα της συνδιάσκεψης, καταλήγουν:

«Η συνδιάσκεψη υπήρξε η πρώτη ευκαιρία να φέρουμε σε επαφή ορισμένους από τους πιο ενδιαφέροντες φιλοσόφους στην Αριστερά κάτω από το όνομα “κομμουνισμός” – μια λέξη που κακόπαθε πρόσφατα στον έντυπο λόγο, περισσότερο ίσως από οποιαδήποτε άλλη. Το ερώτημα-κλειδί που εξετάστηκε ήταν το κατά πόσον ο “κομμουνισμός” εξακολουθεί να είναι το όνομα που πρέπει να χρησιμοποιείται για την περιγραφή των ριζοσπαστικών χειραφετητικών σχεδίων. Οι συμμετέχοντες στη συνδιάσκεψη, αν και ορμώμενοι από διαφορετικές προοπτικές και σχέδια, συμερίζονται τη θέση ότι πρέπει να παραμείνουμε πιστοί στο όνομα “κομμουνισμός”. Είναι ένα όνομα το οποίο όχι μόνο μπορεί να εκφράσει την Ιδέα που καθοδηγεί τη ριζοσπαστική δραστηριότητα, αλλά μπορεί επίσης να βοηθήσει στην έκθεση των καταστροφών του 20ού αιώνα, συμπεριλαμβανομένων αυτών της Αριστεράς».

(Douzinas & Žižek, 2010: viii-ix)

Η πίστη περίσσειψε! Και όμως, κάτι προβληματικό εκπέμπεται από αυτές τις λέξεις των σύγχρονων εραστών της «κομμουνιστικής υπόθεσης». Είναι προφανές ότι η αντιμετώπιση του ονόματος «κομμουνισμός» ως *σημαινόντος*, που δηλώνει ταυτόχρονα μια πολλαπλότητα διαφορετικών και εν πολλοίς ετερόκλητων *σημαινόμενων* «ριζοσπαστικών χειραφετητικών σχεδίων», δεν μπορεί να αιτιολογηθεί επαρκώς από την ανάγκη «να παραμείνουμε πιστοί στο όνομα “κομμουνισμός”». Η μετατόπιση του κομμουνισμού από το πεδίο του πραγματικού

σε αυτό ενός εκτός χρόνου πλατωνικού βασιλείου των ιδεών ή σε εκείνο μιας Ιδέας / ρυθμιστικής αρχής καντιανού τύπου, με άλλα λόγια η «διάσωση» του κομμουνισμού ως *ονόματος*, διαμέσου της απόσπασής του ως *κινήματος* από την Ιστορία, συνιστά φανταστική δραπέτευση από τον «βέβηλο κόσμο» του καπιταλισμού και όχι αποτελεσματική συμβολή στον αγώνα για το μετασχηματισμό του.¹

Αν ο υλιστής Μαρξ υποστήριξε, και μάλιστα από πολύ νωρίς, ότι «όλη η κίνηση της ιστορίας είναι [...] η πραγματική πράξη της δημιουργίας του κομμουνισμού – η γέννηση της εμπειρικής του ύπαρξης» (Marx, 1975: 297), αν προσδιόρισε, από τα μέσα ακόμη της δεκαετίας του 1840, το «κριτικό χάσμα» που διαχωρίζει τον «μαζικού τύπου, βέβηλο κομμουνισμό και σοσιαλισμό» από τον *απόλυτο* σοσιαλισμό επίλεκτων εκπροσώπων της χεγκελιανής Αριστεράς, κινούμενος ο ίδιος προς τον «βέβηλο κομμουνισμό και σοσιαλισμό», ήταν διότι «[απέρριψε] τη χειραφέτηση στη *θεωρία και μόνο* ως ψευδαίσθηση και διότι για την *πραγματική* θεωρία απαιτούνται], πέραν της ιδεαλιστικής “*βούλησης*”, πολύ απτές, πολύ υλικές συνθήκες» (Marx & Engels, 1975: 94-95).

Εκκινώντας από μια τέτοια αφετηρία, οδηγείται εντέλει ο Μαρξ, από κοινού με τον Ένγκελς (Engels), στον τόσο συχνά αναφερόμενο προσδιορισμό του κομμουνισμού «όχι ως μιας *κατάστασης πραγμάτων* που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ενός *ιδεώδους* που σε αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα, [αλλά ως] του *πραγματικού* κινήματος, που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων» (Marx & Engels, 1976: 49).

1. Όπως υποστηρίζει εύστοχα ο Ντανιέλ Μπενσάιντ (Daniel Bensaid): «Η τάση απόσπασης από μια κριτική ιστορική καταγραφή θα οδηγούσε στην αναγωγή της κομμουνιστικής ιδέας σε α-χρονικές σταθερές, στο να καταστεί [η κομμουνιστική ιδέα] ένα συνώνυμο των απροσδιόριστων ιδεών της δικαιοσύνης και της χειραφέτησης, και όχι η ιδιαίτερη μορφή της χειραφέτησης στην εποχή της καπιταλιστικής κυριαρχίας» (Bensaid, 2009: 14).

Τούτου δοθέντος, δεν μπορούμε παρά να επισημάνουμε το γεγονός ότι σε ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση κινείται ο Μπαντιού ως ένας από τους βασικότερους σύγχρονους εισηγητές της «κομμουνιστικής υπόθεσης». Επιστρέφοντας με τον δικό του ερμηνευτικό τρόπο στα μαρξικά *Χειρόγραφα του '44* και στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, καταλήγει να προσδιορίσει ως εξής τον κομμουνισμό:

«Με άλλα λόγια, κομμουνισμός είναι αυτό που ο Καντ αποκαλεί “Ιδέα” με ρυθμιστική λειτουργία περισσότερο παρά πρόγραμμα. Είναι παράλογο να χαρακτηρίζει κάποιος ουτοπικές, όπως συχνά γίνεται, κομμουνιστικές αρχές, με την έννοια που τις έχω προσδιορίσει εδώ. Πρόκειται για διανοητικά σχήματα, που ενεργοποιούνται πάντοτε με διαφορετική εκδοχή και τα οποία χρησιμεύουν στη χάραξη διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα σε διαφορετικές μορφές πολιτικής. [...] Ο “κομμουνισμός”, με αυτή την έννοια, συνιστά ευρετική υπόθεση, που χρησιμοποιείται πολύ συχνά στην πολιτική επιχειρηματολογία, ακόμη και όταν η ίδια η λέξη δεν εμφανίζεται».²

(Badiou, 2008b: 99)

Αγγίζουμε στο σημείο αυτό τη διατύπωση μιας κρίσιμης υπόθεσης εργασίας, που αφορά τη *θεωρητική* σύλληψη και, σε τελική ανάλυση, την *πολιτική* δυναμική του κομμουνισμού στην επο-

2. Μάταιος αποδεικνύεται ο κόπος του Σλάβοι Ζίζεκ να «απαλλάξει» την «κομμουνιστική υπόθεση», όπως με σαφήνεια τη διατυπώνει ο Αλέν Μπαντιού, από τον πρόδηλο *καντιανισμό* της. «Πρέπει κανείς» σημειώνει ο Ζίζεκ «να προσέξει, ώστε να μη διαβάσει αυτές τις γραμμές με καντιανό τρόπο, αντιλαμβανόμενος τον κομμουνισμό ως “ρυθμιστική Ιδέα”, ανακαλώντας στη ζωή το φάντασμα του “ηθικού σοσιαλισμού” με την ισότητα ως a priori γνώμονα αξίωμα. Πρέπει μάλλον να διατηρήσει κάποιος την ακριβή αναφορά σε ένα σύνολο κοινωνικών ανταγωνισμών, που γεννά την ανάγκη για κομμουνισμό – η παλιά καλή έννοια του Μαρξ για τον κομμουνισμό όχι ως ιδεώδους, αλλά ως κινήματος, που αντεπιδρά στους ενεργούς κοινωνικούς ανταγωνισμούς, εξακολουθεί να είναι πλήρως κατάλληλη» (Žižek, 2010: 211).

χή μας. Σύμφωνα με αυτή την υπόθεση εργασίας, η μαρξική και, κατ' επέκταση, οι μαρξιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικής χειραφέτησης, γενικά, και του κομμουνισμού, ειδικότερα, δεν είναι απλώς διακριτές, αλλά επιστημολογικά και πολιτικά ασύμβατες και, εντέλει, αντίθετες προς εκείνες του μετα-μαρξισμού με την ευρύτερη έννοια του όρου.³ Ανάμεσα στον *μαρξικό/μαρξιστικό κομμουνισμό* ως ιστορική/πραγματική δυνατότητα και στον *μετα-μαρξιστικό κομμουνισμό* ως ιδέα ή ως όνομα-«κενό σημαίνον», υπό την *ομογενοποιητική* λειτουργία του οποίου *συρράπτονται* *διαφορετικοί* και *ισοδύναμοι* ταυτόχρονα λόγοι χειραφέτησης, υπάρχει αγεφύρωτο επιστημολογικό και πολιτικό χάσμα.⁴

3. Θεωρώ σκόπιμο να διευκρινίσω ότι στην παρούσα ανάλυση κάνω χρήση του όρου «μετα-μαρξισμός» όχι με αυστηρή ακαδημαϊκή έννοια, αλλά προκειμένου να προσδιορίσω ένα ευρύ και εν πολλοίς ετερόκλητο σύνολο διανοητών, που συν-κλίνουν όμως, παρά τις διαφορές τους, με βάση τα εξής στοιχεία:

α. έρχονται στο *ιδεολογικό* προσκήνιο *μετά* (*post*) την κλασική περίοδο ανάπτυξης του μαρξισμού, ως κρίσιμο όριο της οποίας θα μπορούσε να εντοπίσει κανείς τις επεξεργασίες του Λουί Αλτουσέρ (Louis Althusser) και της «σχολής» του ή, με όρους κινήματος, τη «στιγμή» του Μάη του '68, εντός και πέριξ της οποίας εμφανίζονται τα πρώτα ιχνοστοιχεία της μετα-μαρξιστικής δυναμικής, που θα αναπτυχθεί ωστόσο αργότερα, από το τέλος της δεκαετίας του 1970 και επόμενα.

β. βρίσκονται σε διαρκή *διάλογο* τόσο με τη μαρξιστική θεωρητική και πολιτική παράδοση όσο και με το έργο του ίδιου του *Μαρξ*, και

γ. κινούνται *πέραν* ή/και *εναντίον* του μαρξισμού.

4. Τον όρο «κενό σημαίνον» («empty signifier») εισήγαγε στην πολιτική θεωρία, με βασικό πεδίο αναφοράς την προσέγγισή του στη ριζοσπαστική δημοκρατία, ο Ερνέστο Λακλάου, αξιοποιώντας τη γλωσσολογία του Σοσίρ (Saussure) και την ψυχανάλυση του Λακάν (Lacan). *Λόγοι*, που διασταρώνονται επί του πεδίου των κοινωνικών ανταγωνισμών, συναρθρώνονται ως επιμέρους, κατ' αρχάς *ισοδύναμα σημαίνοντα* υπό ένα «κενό σημαίνον», δυνάμει του οποίου διαφοροποιούνται και αντιπαράθεθενται απέναντι στην υπάρχουσα κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων, τείνοντας στην προσωρινή διαμόρφωση μιας νέας (Laclau, 2007b: 171). Ανάμεσα στις πολλές αναφορές και αναλύσεις του Λακλάου για τα κενά σημαίνοντα, locus classicus μπορεί να θεωρηθεί το κείμενό του «Γιατί τα κενά σημαίνοντα έχουν σημασία για την πολιτική;» (Laclau, 1997:

Προτίθεται, στη συνέχεια, να ελέγξει τη βασιμότητα αυτής της υπόθεσης εργασίας και να αναδείξει τις πολιτικές προεκτάσεις της ως προς την ανάπτυξη ενός σύγχρονου επαναστατικού κινήματος με μια επαναφορά στις πηγές και, πιο συγκεκριμένα, διαμέσου της αντίστιξης του *δομικά προσδιορισμένου κομμουνισμού* του Καρλ Μαρξ προς την *κατασκευή* της *ριζοσπαστικής δημοκρατίας* του Ερνέστο Λακλάου, ενός στοχαστή που έφυγε πρόσφατα από τη ζωή και οι επεξεργασίες του οποίου για το λαϊκισμό,⁵ την ηγεμονία και τη δημοκρατία, κάτω και από την επίδραση της λακανικής ψυχανάλυσης, προετοίμασαν το έδαφος για τη θεαματική και θορυβώδη μετα-μαρξιστική αναδιαπραγμάτευση της «κομμουνιστικής υπόθεσης» στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα και μέχρι σήμερα.⁶

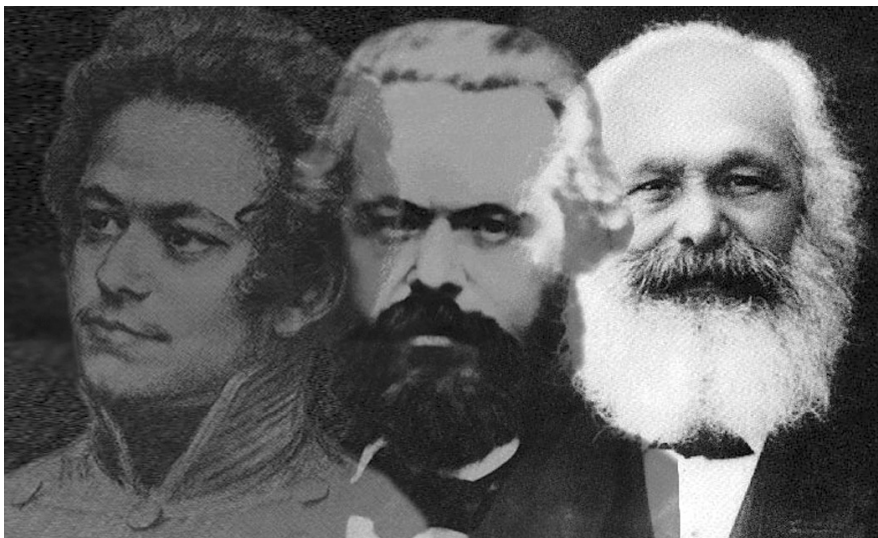
II. Το 1985, σε μια εποχή που άρχιζε ήδη να εγκαθιδρύεται η ιδεολογική και πολιτική ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού, λίγα μόλις χρόνια πριν από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου και την κατάρρευση των λεγόμενων «σοσιαλιστικών καθεστώτων», ο Ερνέστο Λακλάου, στην εισαγωγή του έργου *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, έργο που συγγράφει από κοινού με τη Σαντάλ Μουφ, σημειώνει χαρακτηριστικά τα εξής:

«Αυτό που τώρα βρίσκεται σε κρίση είναι μια συνολική αντίληψη για το σοσι-

211-225).

5. Για τη θεμελίωση της ανάλυσης του λαϊκισμού από τον Λακάν, βλ. το 4ο Μέρος του έργου του Λακλάου, *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία* (Laclau, 1983: 162-223), ενώ πιο εξελιγμένες επεξεργασίες του λαϊκισμού εκ μέρους του Λακλάου περιλαμβάνονται στο έργο του *On Populist Reason* (Laclau, 2007b).

6. Για μια κριτική εισαγωγή στην ιστορία των ιδεών του μετα-μαρξισμού, βλ. τη μελέτη του Stuart Sim *Post-Marxism. An Intellectual History* (Sim, 2001). Για μια σχετικά αποστασιοποιημένη και συνεκτική παρουσίαση των θέσεων του Λακλάου (και της Μουφ), αλλά και κριτικών προσεγγίσεων του έργου του(ς), βλ. το 2ο και το 3ο Κεφάλαιο της ίδιας μελέτης (Sim, 2001: 12-47).

αλισμό, η οποία στηρίζεται στην οντολογική κεντρικότητα της εργατικής τάξης, στο ρόλο της Επανάστασης, με κεφαλαίο “ε”, [της Επανάστασης] ως της ιδρυτικής στιγμής στη μετάβαση από έναν τύπο κοινωνίας σε άλλο, καθώς και στην απαιτητή προοπτική μιας τέλει ενιαίας και ομοιογενούς συλλογικής βούλησης, που θα καταστήσει άνευ σημασίας τη στιγμή της πολιτικής. Ο πλουραλιστικός και πολυσχιδής χαρακτήρας των σύγχρονων κοινωνικών αγώνων διέλυσε εντέλει και το τελευταίο θεμέλιο αυτού του πολιτικού φαντασιακού. [...] Σήμερα, η Αριστερά καθίσταται μάρτυρας της τελευταίας πράξης της διάλυσης του γιακωβίνικου φαντασιακού».

(Laclau & Mouffe, 1985: 2)

Θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε το *Hegemony and Socialist Strategy* ως μελέτη κομβικής σπουδαιότητας για το θεωρητικό πρόγραμμα του Λακλάου (και της Μουφ),⁷ διαμέσου της οποίας επιχειρεί-

ται η συστηματική υλοποίηση των αιτημάτων ενός ερευνητικού και, σε τελική ανάλυση, πολιτικού σχεδίου σύγκρουσης και ρήξης με ό,τι ο ίδιος ο δημιουργός του αποκαλεί «μαρξιστική παράδοση».⁸

Αλλά και με άλλες συγγραφικές και ερευνητικές αφορμές, ως μετα-μαρξιστής, ο Ερνέστο Λακλάου κλιμακώνει αυτή τη σύγκρουση, εντοπίζοντας τη δυναμική της σε τρία διακριτά πεδία ως εξής:

νο τον «αληθινό σοσιαλισμό» του 19ου αιώνα τον οποίον είχαν υποβάλει στην αυστηρή κριτική τους ο Μαρξ και ο Ένγκελς.

Συνοπτικότερα, αλλά εξίσου συνεκτική αποτύπωση των θέσεων του *Hegemony and Socialist Strategy*, συχνά αναφερόμενη στη σχετική κίνηση των ιδεών, αποτελεί η κριτική παρουσίαση του έργου από τον Ντέιβιντ Φόργκατς (David Forgacs) με τον τίτλο «Dethroning the Working Class?» (Forgacs, 1985: 43).

8. Ας σημειωθεί ότι τη σφοδρότερη κριτική στο μετα-μαρξισμό (*post-Marxism*) ή «πρώην μαρξισμό» (*ex-Marxism*) των Λακλάου και Μουφ, με έργο αναφοράς το *Hegemony and Socialist Strategy*, άσκησε ο Νόρμαν Τζέρας (Norman Geras) με το άρθρο του «Post-Marxism?» (Geras, 1987: 40-82), για να απαντήσουν με ανάλογη σφοδρότητα ο Λακλάου και η Μουφ με το κείμενό τους «Post-Marxism without Apologies» (Laclau & Mouffe, 2015: 135-155). Και τα δύο άρθρα δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά στη *New Left Review* το 1987, στα τεύχη 163 και 166 αντιστοίχως.

7. «Όμορφα παραδειγματικό» χαρακτηρίζει η Μέικσινς Γουντ (Meiksins Wood, 1986: 47) το *Hegemony and Socialist Strategy*, στο οποίο και εστιάζει προκειμένου να τεκμηριώσει τη θέση της ότι, με την απόσπαση της *πολιτικής* από την *τάξη* και της ιδεολογίας από τους κοινωνικούς προσδιορισμούς, οι Λακλάου και Μουφ συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός «Νέου Αληθινού Σοσιαλισμού», ανάλογου με εκεί-

A) Στο επιστημολογικό πεδίο, επί του οποίου απορρίπτει το μαρξικό σχήμα «βάση-εποικοδόμημα» (Laclau, 1997: 170) ως έκφραση ενός *αναγωγισμού* και, ιδιαίτερα, ενός *οικονομισμού*. Αυτός ο αναγωγισμός/οικονομισμός, επιμένει ο μετα-μαρξιστής θεωρητικός, διατρέχει καταλυτικά και καταστροφικά τη μαρξιστική θεωρία της πολιτικής, ακόμη και όταν αυτή υπεραμύνεται της πολιτικής ως *σχετικά* αυτόνομης βαθμίδας έναντι της οικονομίας. Η *αυτονομία*, γενικά, και εκείνη της πολιτικής, ειδικότερα, σύμφωνα με την επιστημολογική κριτική που ασκεί ο Λακλάου απέναντι στον Μαρξ και τη μαρξιστική παράδοση, με οριακή εκδοχή της εν προκειμένω αυτήν της γκραμισιανής θεωρίας της ηγεμονίας, *ή είναι απόλυτη ή δεν υφίσταται*.⁹

Αντιτιθέμενος λοιπόν εξαρχής στην κατ' αυτόν *ουσιοκρατική* και *αναγωγιστική λογική* του «κλασικού μαρξισμού», ο μετα-μαρξιστής Λακλάου επιχειρηματολογεί ως εξής:

«Από το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα, ο πολλαπλασιασμός διαφορών μη αναγωγίμων σε μian απλή ταξική λογική τέθηκε υπό τη μορφή μιας αυξανόμενης πολυπλοκότητας του κοινωνικού, που αντιστεκόταν σε κάθε απόπειρα αναγωγιστικής ταύτισης. [...] Απέναντι στην αυξανόμενη κοινωνική πολυπλοκότητα και στην επέκταση του πεδίου των διαφορών, δύο λύσεις είναι δυνατές: είτε να αρνηθούμε [τις διαφορές] και να τις αναγάγουμε σε μια ουσιαστική ταυτότητα είτε να αναγνωρίσουμε τη θεμελιώδη μη αναγωγιμότητά τους και να εννοήσουμε την πολιτική πάλη ως τη διαδικασία της διαφορικής τους συνάρθρωσης. Ο πρώτος δρόμος είναι χαρακτηριστικός του κλασικού αναγωγισμού και βασίζεται σε μian αυστηρή διάκριση μεταξύ βάσης και υπερδομής. [...] Μηροστά σε αυτή την αναγωγιστική λογική η εναλλακτική

λύση είναι να αναγνωρίσουμε πλήρως τις διαφορές ως συστατικά στοιχεία του κοινωνικού και να αντιμετωπίσουμε τους πολιτικούς αγώνες ως πρακτικές που τις συναρθρώνουν».

(Laclau, 1983: 240-241)

B) Στο *κοινωνικό πεδίο*, επί του οποίου ο Λακλάου, κινούμενος με βάση την επιστημολογική και, σε τελική ανάλυση, την *οντολογική* απόρριψη του δομικού προσδιορισμού των κοινωνικών υποκειμένων, με επιχείρημα τον μη αναγωγίμο στην οικονομική/παραγωγική δομή χαρακτήρα της διαφοράς τους, οδηγείται στη θέση-συμπέρασμα ότι «πρέπει να απορρίψουμε κάθε *a priori* προσδιορισμό ενός προνομιακού φορέα της μετάβασης στο σοσιαλισμό» (Laclau, 1983: 239). Ως εκ τούτου η αντιμετώπιση της εργατικής τάξης ως προνομιακού επαναστατικού υποκειμένου, με βάση τη θέση της στη δομή του κεφαλαιοκρατικού σχηματισμού, όπως την αναγνωρίζει ο Μαρξ και την έχει επεξεργαστεί σε πολλαπλές εκδοχές του ο κλασικός μαρξισμός, είναι για τον Λακλάου απορριπτή.¹⁰

Πρέπει ωστόσο να υπογραμμιστεί ότι η απόρριψη αυτή συναρτάται άρρηκτα με την κρίσιμη έννοια της *εξάρθρωσης* (*dislocation*), όπως την εισηγείται και την αναλύει ο ίδιος ο Λακλάου.¹¹ «Κάθε

10. «Δεν υπάρχει *μοναδική* [unique] προνομιακή θέση, από την οποία απορρέει μια ομοιόμορφη συνέχεια συνεπειών, συμπεριλαμβανομένου του μετασχηματισμού της κοινωνίας ως όλου. Όλοι οι αγώνες, είτε αυτοί των εργατών είτε άλλων πολιτικών υποκειμένων που επαφίενται στα ίδια, έχουν έναν μερικό χαρακτήρα και μπορούν να συναρθρωθούν με πολύ διαφορετικούς λόγους [discourses]. Είναι αυτή η συνάρθρωση που τους προσδίδει το χαρακτήρα τους, όχι η θέση από την οποία προέρχονται. Δεν υπάρχει συνηπώς υποκείμενο—ούτε περαιτέρω “αναγκαιότητα”— που είναι απολύτως ριζοσπαστικό και αδύνατο να ανακτηθεί από την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων, και το οποίο αποτελεί απολύτως εγγυημένο σημείο εκκίνησης για έναν συνολικό μετασχηματισμό» (Laclau & Mouffe, 1985: 169).

11. Έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί το γεγονός ότι η *εξάρθρωση* του Λακλάου προαναγγέλλει, τρόπον τινά, και, πάντως, προσομοιάζει σε μεγάλο βαθ-

9. Απέναντι στη μετα-μαρξιστική επιχειρηματολογία των Λακλάου και Μουφ περί αυτονομίας (Laclau & Mouffe, 1985: 139-141), βλ. τη μαρξιστική υποστήριξη της *σχετικής αυτονομίας* από τον Τζίρας (Geras, 1987: 48-50).

ταυτότητα» γράφει ο Λακλάου «εξαρθρώνεται στο βαθμό που εξαρτάται από ένα έξωθεν, το οποίο την ίδια στιγμή την αρνείται, αλλά και προσφέρει τη συνθήκη δυνατότητάς της» (Laclau, 1997: 106). Οι αντιφατικές συνέπειες της εξάρθρωσης καθιστούν τη δομή προσωρινή και χωρίς κέντρο, υποκείμενη στις επιπτώσεις της παρουσίας ανταγωνιστικών δυνάμεων, χωρίς όμως να προδιαγράφεται η έκβαση του ανταγωνισμού και χωρίς ταυτόχρονα κάποιο από τα ανταγωνιστικά υποκείμενα να απολαύει δομικού πλεονεκτήματος σε αυτή την ανοιχτή διαδικασία.

Καλώντας μας να συλλογιστούμε σχετικά με τις εξαρθρωτικές συνέπειες που προκάλεσε ο αναδυόμενος καπιταλισμός στη ζωή των εργατών, ο Λακλάου σημειώνει χαρακτηριστικά:

«Αυτές είναι αρκετά γνωστές: καταστροφή των παραδοσιακών κοινοτήτων, βάρβαρη και εξουθενωτική πειθάρχηση στο εργοστάσιο, χαμηλά ημερομίσθια και ανασφάλεια στην εργασία. Αυτή όμως είναι η μία πλευρά των συνεπειών. Κι αυτό, γιατί η απάντηση των εργατών στην εξάρθρωση του τρόπου ζωής τους από τον καπιταλισμό δεν ήταν η παθητική υποταγή, αλλά η καταστροφή των μηχανών, η οργάνωση εργατικών συνδικάτων και οι απεργίες».

(Laclau, 1997: 106)

Είναι ακριβώς ο *εξαρθρωτικός* χαρακτήρας του καπιταλισμού που καταδεικνύει την κοινωνία, τον κόσμο ολόκληρο «λιγότερο “δεδομένο”» και περισσότερο «πρόϊον κατασκευής» (Laclau, 1997: 106-109). Βεβαίως, όχι μόνον ο μεταμαρξισμός, αλλά και ο μαρξισμός συγκροτήθηκε και αναπτύχθηκε θεωρητι-

μό προς το *συμβάν* του Μπαντιού: «Η εξάρθρωση» διευκρινίζει ο Λακλάου «δεν είναι παρά ένα *συμβάν*, μια ξαφνική παρέμβαση που εκπορεύεται από ένα απόλυτο έξωθεν, το οποίο δεν έχει καμιά σχέση με την κατάσταση που προηγήθηκε. Πρόκειται εξάλλου για την παρέμβαση μιας νέας και αναγνωρίσιμης δύναμης, παρά για το προϊόν της σταδιακής κατάπτωσης μιας προ-υπάρχουσας πραγματικότητας» (Laclau, 1997: 157).

κά, σύμφωνα πάντα με τον Λακλάου, με όρους εξάρθρωσης, με μια σημαντική ωστόσο διαφορά: «για τον κλασικό μαρξισμό, οι εξαρθρώσεις έχουν αντικειμενικό νόημα και αποτελούν τμήμα μιας διαδικασίας, της οποίας η κατεύθυνση είναι προκαθορισμένη. Το υποκείμενο της αλλαγής είναι εξ ολοκλήρου ενσωματωμένο στη δομή» (Laclau, 1997: 109).

Σε αντίθετη κατεύθυνση κινείται ο μεταμαρξισμός, υποστηρίζει ο Λακλάου, καθότι, στη δική του οπτική, ο *τρόπος* του υποκειμένου δεν είναι αυτός της δομής, αλλά εκείνος της εξάρθρωσής της, γεγονός που σημαίνει ότι το υποκείμενο δεν είναι «στιγμή» της δομής, αλλά προϊόν της αδυναμίας ολοκλήρωσής της (Laclau, 1997: 109). Τούτο σημαίνει ότι, από μεταμαρξιστική άποψη, δεν υπάρχει δομικά προνομιακός φορέας που απολαύει αντίστοιχου δομικού πλεονεκτήματος στη διαδικασία μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό. Ο ρόλος που αναγνωρίζουν ο Μαρξ και ο κλασικός μαρξισμός στο προλεταριάτο ως δομικά προνομιακό και δυνάμει καθολικό υποκείμενο μέσα στο διαλεκτικό ανάπτυγμα μιας επαναστατικής διαδικασίας κομμουνιστικής απελευθέρωσης απορρίπτεται από το μεταμαρξισμό του Λακλάου.

Γ) Στο *πολιτικό πεδίο*, επί του οποίου, όπως διατείνεται ο Αργεντινός μεταμαρξιστής, η αντιμετώπιση της μετάβασης στο σοσιαλισμό, σε συνάρτηση και προς τις θέσεις που διατυπώνει ο ίδιος στο επιστημολογικό και κοινωνικό επίπεδο, πρέπει να αλλάξει άρδην. Η μεταμαρξιστική θεωρία του πολιτικού, που θα εισηγηθεί ο Λακλάου στην εκδοχή της *πλουραλιστικής ριζοσπαστικής δημοκρατίας*,¹² αναπτύσσεται σε σχέση ασυμφιλίωτης αντίθεσης προς κάθε

12. Για μια κριτική επισκόπηση της «ριζοσπαστικής δημοκρατίας» και με στόχο την περαιτέρω *ριζοσπαστικοποίησή* της διαμέσου μιας αμοιβαίας διάρθρωσης/σύνθεσης μεταξύ των επιμέρους μεταμαρξιστικών εκδοχών, βλ. το άρθρο του Αλέξανδρου Κιουρκιολή «Radicalizing Democracy» (Κιουρκιολίς, 2010).

αντίληψη που κατανοεί τη μετάβαση προς το σοσιαλισμό με όρους *ηγεμονίας του προλεταριάτου* ως ενός υποκειμένου που, ως εκ της θέσεώς του στην παραγωγική δομή, τείνει προς την καθολική ρήξη με τον καπιταλισμό και προς την υλοποίηση του σοσιαλιστικού προτάγματος διαμέσου της σύναψης ανάλογων κοινωνικών και πολιτικών συμμαχιών (Geras, 1987: 67-75). Ο μετα-μαρξιστής στοχαστής εστιάζει με επιμονή την κριτική του εναντίον αυτών των αντιλήψεων του κλασικού μαρξισμού και, σε τελική ανάλυση, εκείνων του ίδιου του Μαρξ, εξαιρώντας από το κατηγορητήριό του, ως ένα βαθμό, μόνο την γκραμισιανή θεωρία της ηγεμονίας και του πολέμου θέσεων, θεωρία τον «λανθάνοντα πλούτο» της οποίας αναγνωρίζει ως δημιουργική αφετηρία, για να την *αποδομήσει* στη συνέχεια (Laclau, 1983: 245).

Η μετα-μαρξιστική θεωρία του Λακλάου επιχειρεί συνεπώς να αποδομήσει τη *μετάβαση* ως διαλεκτική διαδικασία και να την αντικαταστήσει με την «πολιτική οικοδόμηση», ως κατασκευή, μια «σκέπη δημιουργία», χωρίς ίχνος εσχατολογίας, χωρίς *εγγυημένο ευτυχές τέλος* της Ιστορίας (Laclau, 1983: 245). Με άλλα λόγια, η μαρξιστική παράδοση και οι επιμέρους θεωρητικές εκδοχές της για τη μετάβαση «δικάζονται» από τον *κονστρουκτιβιστή* Λακλάου σαν εκφράσεις μιας θεολογικής/μεταφυσικής αντίληψης περί κομμουνισμού, μιας λυτρωτικής, για την ίδια την ανθρωπότητα, έκβασης της Ιστορίας.

Από κάθε άποψη, και με όρους κοινωνικού υποκειμένου και πολιτικής πρωτοπορίας, η σύγχρονη εξέλιξη των πραγμάτων, ισχυρίζεται ο Λακλάου ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, καταδεικνύει τη διαμόρφωση μιας *αντικαπιταλιστικής* ηγεμονίας όχι ως απόρροια μιας *δομικά εγγενούς* κοινωνικής δυναμικής, αλλά ως *ενδεχόμενο* αποτέλεσμα μιας συνάρθρωσης *ισοσθενών* υποκειμένων και λόγων χειραφέτησης, ένα των οποίων, πάντα με όρους απόλυτης ενδεχομενικότητας, αναδεικνύεται στη συγκεκριμένη κατά περίπτωση συγκυρία *ηγεμονικό* (Κιουρκιολίς, 2010:

140-141). Ιδιαίτερα στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, παρατηρείται ένα κρίσιμο «παράδοξο»: από τη μια πλευρά, η συγκρότηση πλειάδας νέων πολιτικών υποκειμένων –«το αντικαπιταλιστικό δυναμικό είναι μεγαλύτερο παρά ποτέ»– και, από την άλλη, μια εξαιρετική δυσκολία *συνάρθρωσης* (*articulation*) αυτών των πολιτικών υποκειμένων και των κινημάτων, έτσι ώστε να κατασκευαστεί ο νέος *ηγεμόνας*, ο «λαός», καθότι «κάθε νέα ηγεμονία [...] πρέπει να οικοδομήσει μορφές λαϊκών ισοδυναμιών, που να αποκλείουν κάθε αυταρχική ενοποίηση και που να είναι, άρα, συμβιβάσιμες με την ποικιλομορφία και την αυτονομία των κοινωνικών κινημάτων» (Laclau, 1983: 244-245).

Στο σημείο αυτό, και πριν προσεγγίσουμε την *κατασκευή* της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και της δημοκρατικής επανάστασης ως μετα-μαρξιστικής *απάντησης* στη μαρξική/μαρξιστική θεωρία του κομμουνισμού και της κομμουνιστικής επανάστασης, ας αποτυπώσουμε τις κρίσιμες διαστάσεις του μετα-μαρξιστικού σχεδίου του Λακλάου, αξιοποιώντας και τα όσα προέκυψαν από την ανάλυσή μας μέχρις εδώ:

A) Ζώντας σε μια μετα-μαρξιστική εποχή, που σφραγίζεται από την άνοδο και την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού, καθώς και από την πτώση και τη διάλυση του «κομμουνισμού που γνωρίσαμε» (Laclau, 1997: 275), για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Λακλάου, ο μαρξισμός, σύμφωνα με τον μετα-μαρξιστή κριτικό του, προβάλλει πλέον ως αυτό που πράγματι ήταν: «μία μόνο στιγμή σε μια ευρύτερη διαδικασία, στη διαδικασία της δημοκρατικής επανάστασης, με την έννοια ότι επικείμενη να επεκτείνει στην οικονομική σφαίρα τις έννοιες της ισότητας, που ο φιλελευθερισμός αναγνώριζε μόνο στη δημόσια σφαίρα των πολιτικών δικαιωμάτων» (Laclau, 1997: 277).

B) Με δεδομένη την υπερπαραγωγή των νέων κοινωνικών κινημάτων και την υπερσυσσώρευση νέων πολιτικών υποκειμένων, και μάλιστα ως ισοδυναμιών

δρώντων –τουλάχιστον με την έννοια ότι για τον μετα-μαρξιστή Λακλάου δεν αναγνωρίζεται υποκείμενο που διαθέτει δομικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων–, το ζήτημα της *κατασκευής* του *λαού* ως νέου ηγεμόνα μιας δημοκρατικής επανάστασης, με ευρύτατη και συνεχώς διευρυνόμενη βάση, αποδεικνύεται κομβικής σημασίας.¹³

Προφανώς όχι μόνο το υποκείμενο («λαός») και η διαδικασία («δημοκρατική επανάσταση»), αλλά και το πρόταγμα («ριζοσπαστική δημοκρατία») προτείνονται, και εκ των πραγμάτων λειτουργούν, αντιστικτικά σε σχέση προς τις θεμελιακές θέσεις του ίδιου του Μαξ και του κλασικού μαρξισμού στα αντίστοιχα ζητήματα. Το προλεταριάτο ως δομικά «προικισμένο» υποκείμενο, η κομμουνιστική επανάσταση ως ιστορικά «γυμνωμένη» διαδικασία, αλλά και ο κομμουνισμός ως δομικά προσδιορισμένο πρόταγμα βρίσκονται όντως, αλλά και αντιμετωπίζονται, κατ' ουσίαν από τον ίδιο τον Λακλάου, σε σχέση ασυμφιλίωτης αντίθεσης προς τις κομβικές θέσεις της μετα-μαρξιστικής θεωρίας του.

III. Η απόρριψη δομικά προνομιακών σημείων, αλλά και αντίστοιχων φορέων ρήξης, καθώς και η υποστήριξη της πολυμορφίας και της απροσδιοριστίας/ενδεχομενικότητας στο *άνοιγμα* του κοινωνικού προσδιορίζονται από τον Λακλάου ως οι «θεμελιώδεις βάσεις» για τη συγκρότηση ενός νέου πολιτικού φαντασιακού, «ριζικά ελευθεριακού [libertarian] και άπειρα πιο φιλόδοξου από αυτό της κλασικής Αριστεράς» (Laclau & Mouffe, 1985: 152). Από κοινού

13. Σε μια ενδιαφέρουσα συνέντευξή του στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* και στον Νίκο Χρυσολωρά, τον Ιούνιο του 2008, ο Ερνέστο Λακλάου εξομολογείται: «Στην ουσία το βασικό ερευνητικό μου ενδιαφέρον υπήρξε πάντοτε η κατασκευή του λαού ως συλλογικού δρώντος» (Laclau, 2010: 80). Για μια αναλυτική προσέγγιση της μετα-μαρξιστικής *κατασκευής* του *λαού* (*populus* σε διάκριση προς την *plebs*), βλ. ιδίως το 2ο Μέρος του έργου του Laclau *On Populist Reason* με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Constructing the People» (Laclau, 2007b: 65-171).

με τη Σαντάλ Μουφ, ο Ερνέστο Λακλάου προσδιορίζει το σχέδιο της *ριζοσπαστικής δημοκρατίας* όχι στην προοπτική μιας νέου τύπου θεσμικής/πολιτειακής κατασκευής,¹⁴ αλλά ως θεωρητική συνάρθρωση ενός νέου πολιτικού φαντασιακού,¹⁵ που καλείται να συγκρουστεί με το μαρξισμό ως γενεσιουργό δύναμη του πολιτικού φαντασιακού της κλασικής Αριστεράς και συνέχειας μάλιστα εκείνου του γιακωβινισμού (Laclau & Mouffe, 1985: 152).

Την ίδια στιγμή είναι η «δημοκρατική επανάσταση» αυτή που ορίζεται ιστορική πηγή έμπνευσης για τη συγκρότηση και προώθηση του σχεδίου της ριζοσπαστικής δημοκρατίας της εποχής μας. Ανατρέχοντας στην εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και παραλαμβάνοντας τον όρο «δημοκρατική επανάσταση» από τον Τοκβίλ (Tocqueville), οι Λακλάου και Μουφ εστιάζουν την προσοχή τους στην πολιτική δυναμική που το φιλελεύθερο-δημοκρατικό (liberal-democratic) φαντασιακό μπορεί, κατά την κρίση τους, να ενεργοποιήσει στην εποχή μας (Aronowitz, 1986-1987: 13-14).

Καθώς επισημαίνεται σχετικά, «από τη στιγμή που η πρόσληψη της εργατικής τάξης ως «καθολικής τάξης» απορρίπτε-

14. Καίρια επισημαίνει, εν προκειμένω, ο Τζέρας ότι αυτή η *έλλειψη θεσμικής οργάνωσης* στο πρόταγμα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας των Λακλάου και Μουφ μαρτυρά –όπως σε κάθε «δεξιόστροφο μαρξιστικό» ή «πρώην μαρξιστικό» ρεύμα– την ανάγκη «τήρησης σιωπής αναφορικά με τις απαραίτητες [θεσμικές] ασυνέχειες, παρέχοντας πίστη, αν όχι σαφή υποταγή, στη διαρκή νομιμότητα που διεκδικείται από το υπάρχον κράτος» (Geras, 1987: 79-80).

15. Για μια εύληπτη και συνοπτική αποτύπωση κρίσιμων πτυχών του προτάγματος της *ριζοσπαστικής δημοκρατίας*, από οπτική υποστηρικτική των θέσεων του ίδιου του Λακλάου, βλ. την παρουσίαση που επιχειρεί ο Γιάννης Σταυραράκης στην εισαγωγή του στο Ernesto Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας* (Laclau, 1997: 38-41).

Από την άλλη πλευρά, ως μια από τις πλέον συνεκτικές και εύστοχες μαρξιστικές κριτικές στις σχετικές θέσεις του Λακλάου προτείνεται αυτή της Έλεν Μείκινς Γουντ, όπως περιλαμβάνεται στο 4ο Κεφάλαιο του βιβλίου της *The Retreat from Class. A New 'True' Socialism* (Meikins Wood, 1986: 47-74, ιδ. 62-69).

ται, καθίσταται δυνατή η αναγνώριση της πολλαπλότητας των ανταγωνισμών που λαμβάνουν χώρα στο πεδίο αυτού που αυθαίρετα υπάγεται κάτω από τον τίτλο “εργατικός αγώνες”, καθώς και η ανεκτίμητη σημασία της μεγάλης πλειοψηφίας [αυτών των ανταγωνισμών] για την εμβάθυνση της δημοκρατικής διαδικασίας» (Laclau & Mouffe, 1985: 167).

Όπως θα δειχθεί και στη συνέχεια, είναι, προφανώς, όχι η ρήξη, αλλά η περαιτέρω επεξεργασία και ο εμπλουτισμός του φιλελεύθερου-δημοκρατικού λόγου που επιδιώκεται από τους Λακλάου και Μουφ με την ένταξη και τη συνάρθρωση επιμέρους λόγων και υποκειμένων στο πλαίσιο μιας νέας ριζοσπαστικής, με μετα-μαρξιστικά κριτήρια, ηγεμονίας και δημοκρατίας (Laclau & Mouffe, 1985: 159-171).

Ας επιμείνουμε για λίγο ακόμη στο ερώτημα που ήδη έχουμε αναδείξει: Τι ακριβώς σηματοδοτεί το σημαντικό «ηγεμονία» στο μετα-μαρξισμό του Λακλάου; Πώς προσδιορίζει την ηγεμονία, στην ειδικότερη σχέση της με τη ριζοσπαστική δημοκρατία, ο μετα-μαρξιστής εισηγητής της; Ας τον ακολουθήσουμε κατά γράμμα:

«Ακριβώς επειδή ο μαρξισμός ήταν βαθιά ριζωμένος στην παραδοσιακή δυτική μεταφυσική, αποτελούσε μια φιλοσοφία της ιστορίας. Η επίλυση [dépouement] της ιστορίας ήταν αποτέλεσμα “αντικειμενικών νόμων”, που ήταν δυνατόν να γίνουν ορθολογικά καταληπτοί και οι οποίοι ήταν ανεξάρτητοι από τη θέληση και τη συνείδηση των δρώντων. [...] Η ηγεμονία, όμως, [με μετα-μαρξιστικούς όρους – σημείωση δική μου] σημαίνει κάτι πολύ διαφορετικό. Σημαίνει την ενδεχομενική συνάρθρωση στοιχείων από συγκεκριμένες κοινωνικές διατάξεις (ιστορικά bloc), που δεν είναι δυνατόν να προκαθοριστούν από οποιαδήποτε φιλοσοφία της ιστορίας, και συνδέεται ουσιαστικά με τους συγκεκριμένους αγώνες των κοινωνικών δρώντων. Υπ’ αυτήν την έννοια, ο μετα-μαρξισμός δεν αποτελεί παρά ριζοσπαστικοποίηση των αποτελεσμάτων, που ανατρέπουν

τον ουσιοκρατικό λόγο, και τα οποία λάνθαναν από την αρχή στη λογική της ηγεμονίας».

(Laclau, 1997: 266)

Είναι σαφές συνεπώς ότι η υποστήριξη της αστάθμητης πολλαπλότητας των ανταγωνισμών και των υποκειμένων στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, σε συνδυασμό με την υιοθέτηση της δομικής απροσδιοριστίας και ενδεχομενικότητας ως χαρακτηριστικών τόσο των κινηματικών αγώνων όσο και των φορέων τους, ωθεί τη μετα-μαρξιστική ανάλυση του Λακλάου (και της Μουφ), κάτω και από την επιρροή του μύθου του Σορέλ (Sorel) και τη συναφή *ηθικοπολιτική* σορελιανή ανάλυση του προλεταριάτου¹⁶ (Laclau & Mouffe, 1985: 36-42· Laclau, 2007a: 81-82· Laclau, 2014: 71-74), σε μια εξίσου ενδεχομενική και δομικά απροσδιόριστη αντίληψη περί ηγεμονίας, με στοιχεία βολονταρισμού και θεμελιωδώς ασύμβατη προς τη μαρξιστική και, ακόμη πιο συγκεκριμένα, προς την γκραμισιανή έννοια του όρου.

Ο πλουραλισμός των υποκειμένων και η *συνάρθρωση* των λόγων τους, με τη μορφή του πολιτικού φαντασιακού, που ανταποκρίνεται και συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας ριζοσπαστικής δημοκρατίας, οδηγούν σε μια ουσιαστική μετάλλαξη της έννοιας «ηγεμονία», όπως αυτή προέκυψε, σε διαφορετικές ασφαλώς εκδοχές, στο πλαίσιο της μαρξιστικής παράδοσης. Σε ρήξη προς την γκραμισιανή θεωρία, η μετα-μαρξιστική *κατασκευή* της ηγεμονίας δεν συνιστά εν προκειμένω *πολιτιστική* και, με το ευρύτερο και πλουσιότερο περιεχόμενο του όρου, *ηθικοπολιτική διεύθυνση* ενός μετώπου, ενός κοινωνικού και πολιτικού συγκροτήματος επιμέρους υποκειμένων, που προσδιορίζονται, σε τελί-

16. Την επιρροή του Σορέλ στη θέση των Λακλάου και Μουφ, ιδιαίτερα σε σχέση με την «έννοια της απροσδιοριστίας της “ταυτότητας των κοινωνικών δρώντων”», αναδεικνύει ο Αρόνοβιτς (Aronowitz), εστιάζοντας στην «άρνηση του Σορέλ να θεωρήσει τις οικονομικά θεμελιωμένες ταξικές σχέσεις ως προσδιοριστικές του πολιτικού» (Aronowitz, 1986-1987: 7-8).

κή ανάλυση, με βάση τη θέση τους στην ταξική δομή της αστικής κοινωνίας. Η μετα-μαρξιστική ηγεμονία δεν αποτελεί δομικά προσδιορισμένη έκφραση και τρόπο παρέμβασης στο πεδίο της ταξικής πάλης. Αντίθετα, η ταξική πάλη *ενδέχεται*, απλώς και μόνο, να αποτελέσει μία, ανάμεσα σε άλλες, διάσταση ενός ηγεμονικού σχεδίου χειραφέτησης. Τα υποκείμενα της μετα-μαρξιστικής ηγεμονίας, ο τρόπος με τον οποίο συγκροτούνται και συναρθρώνονται, αλλά και η κατεύθυνση της δράσης τους απέχουν τόσο από το μαρξιστικό ομώνυμο, ώστε το μόνο κοινό ανάμεσα στις δύο επεξεργασίες αποδεικνύεται, στην κυριολεξία ως «κενό σημαίνον», ο *γυμνός* όρος «ηγεμονία».

Γεννά αισιοδοξία στους μετα-μαρξιστές εισηγητές της ριζοσπαστικής δημοκρατίας η πανσπερμία κοινωνικών κινήματων και αγώνων, αν μη τι άλλο από την άποψη της δημιουργίας προϋποθέσεων για τη συγκρότηση μιας νέας, στη θέση της κλασικής, Αριστεράς. Το γεγονός αυτό καθιστά ωστόσο επιβεβλημένο τον ειδικότερο προσδιορισμό του δεσμού της *ηγεμονίας* με τη *σοσιαλιστική στρατηγική*, όπως την κατανοούν και την υπερασπίζονται οι Λακλάου και Μουφ.

Αντλώντας και πάλι από το *Hegemony and Socialist Strategy*, διαμορφώνουμε διαυγή εικόνα του πράγματος:

«Ο πολλαπλασιασμός των πολιτικών πεδίων και η αποφυγή συγκέντρωσης εξουσίας σε ένα σημείο αποτελούν προϋποθέσεις κάθε αληθινά δημοκρατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας. Η κλασική αντίληψη του σοσιαλισμού υπέθετε ότι η εξαφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων της παραγωγής θα δρομολογούσε μια αλυσίδα συνεπειών, η οποία, στο τέλος μιας ολόκληρης ιστορικής εποχής, θα οδηγούσε στην εκμηδένιση όλων των μορφών υπαγωγής. Σήμερα γνωρίζουμε ότι αυτό δεν ισχύει. [...] Έπεται ότι σήμερα είναι δυνατή μόνον η κατασκευή συνάρθρωσης στη βάση ξεχωριστών αγώνων, οι οποίοι ασκούν τις δικές τους ισοδύναμες και επικαθο-

ριστικές συνέπειες σε *συγκεκριμένες* σφαίρες του κοινωνικού. [...] Βεβαίως, κάθε σχέδιο ριζοσπαστικής δημοκρατίας συνεπάγεται μια σοσιαλιστική διάσταση, καθώς είναι απαραίτητο να τεθεί τέρμα στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, που βρίσκονται στη ρίζα πολυάριθμων σχέσεων υπαγωγής· αλλά ο σοσιαλισμός είναι *μία* από τις συνιστώσες του σχεδίου της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, και όχι το αντίστροφο».

(Laclau & Mouffe, 1985: 178)

Με άλλα λόγια, μακράν του να αποτελεί ο σοσιαλισμός, πολλών δε μάλλον ο κομμουνισμός, στρατηγικό πρόταγμα μετασχηματισμού της καπιταλιστικής κοινωνίας, αντιμετωπίζεται ως *ένας* ανάμεσα σε πολλούς άλλους ισοδύναμους λόγους χειραφέτησης, που συναρθρώνονται *ηγεμονικά*, με τη μετα-μαρξιστική έννοια, εντός του σχεδίου της ριζοσπαστικής δημοκρατίας.¹⁷

Αλλά, στη βάση των όσων ήδη έχουν υποστηριχθεί από τον Λακλάου (και τη Μουφ) για την ανάγκη να απορριφθεί κάθε πρόταση που παραπέμπει στο δομικό πλεονέκτημα της εργατικής τάξης και των αγώνων της, εξαιρετικά προβληματικός εμφανίζεται και ο προσδιορισμός του περιεχομένου του σημαίνοντος «σοσιαλισμός» στη μετα-μαρξιστική κατασκευή της ριζοσπαστικής δημοκρατίας.¹⁸

17. Υπενθυμίζω ότι αντίστοιχη προς αυτήν του σοσιαλισμού είναι και η αντιμετώπιση του μαρξισμού από τον Λακλάου: «Το πεπρωμένο του μαρξισμού ως πνευματικής παράδοσης είναι ξεκάθαρο: είτε θα ενταχθεί ως μια ιστορική, μερική και περιορισμένη στιγμή σε μια ευρύτερη ιστορική πορεία, αυτήν της ριζοσπαστικής παράδοσης στη Δύση, είτε θα καταληφθεί από τους προσκόπους μικρών τροτσικιστικών σκετών, που θα συνεχίσουν να επαναλαμβάνουν μια εντελώς απαρχαιωμένη γλώσσα: έτσι, κανείς δεν θα θυμάται το μαρξισμό σε είκοσι χρόνια» (Laclau, 1997: 259).

18. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, ο Ερνέστο Λακλάου υποστήριζε ότι «ο σοσιαλισμός [...] δεν έχει περιεχόμενο και ενότητα άλλη παρά αυτή που του προσδίδει η ίδια η διαδικασία της δόμησης της ηγεμονίας του. Έτσι, μαζί με την ουσιοκρατική αντίληψη του υποκειμένου και της διαδικασίας της μετάβασης, εξαφανίζεται και η ιδέα ότι τα περι-

Κρίσιμος οδοδείκτης, αναφορικά με την τροχιά της συναφούς μετα-μαρξιστικής ανάλυσης, αποδεικνύεται η σαφής διατύπωση σύμφωνα με την οποία: «το καθήκον της Αριστεράς συνεπώς δεν μπορεί να είναι η καταγγελία του φιλελεύθερου-δημοκρατικού λόγου, αλλά αντιθέτως η εμβάθυνση και η επέκταση μιας ριζοσπαστικής και πλουραλιστικής δημοκρατίας» (Laclau & Mouffe, 1985: 176). Σε αυτήν ακριβώς τη βάση, εξάλλου, ο ίδιος ο Λακλάου προσδιορίζει περαιτέρω ως εξής τη σχέση της δικής του αντίληψης για το σοσιαλισμό με το πολιτικό εγχείρημα της πλουραλιστικής ριζοσπαστικής δημοκρατίας:

«Έτσι βλέπω το μέλλον του σοσιαλισμού: ως τον ριζοσπαστικό εκδημοκρατισμό της οικονομικής ζωής και, σε ένα γενικότερο πλαίσιο, της διαδικασίας της κοινωνικής ρύθμισης. Η κλασική σύλληψη του σοσιαλισμού βασιζόταν στην ιδέα ότι μια ολοκληρωτική ρύθμιση από έναν κοινω- κικό δρώντα απεριόριστο –μια “καθολική τάξη”– έπρεπε να αντικαταστήσει έναν καπιταλισμό που έβαινε προς το χάος. Σήμερα συνειδητοποιούμε ότι όλοι οι ιστορικοί δρώντες έχουν τα όριά τους και ότι μια δημοκρατική κοινωνική τάξη μπορεί να προκύψει μόνον από την αλλη- λεγγύη και τη διαπραγμάτευση ανάμεσά τους. [...] Σοσιαλιστική θα είναι μια κοι- νωνία στην οποία θα κυριαρχεί η μικτή οικονομία και όπου το σοσιαλιστικό στοι- χείο θα συνίσταται στην πολλαπλότητα των μερών που ασκούν τον έλεγχο».

(Laclau, 1997: 278-279)

Στο σημείο αυτό, και χωρίς να υπο- τιμήσει κάποιος τις αδιαμφισβήτητες διαφορές ως προς τις επιστημολογικές προϋποθέσεις του μετα-μαρξισμού του Λακλάου (και της Μουφ), από τη μία πλευρά, και του καντιανισμού του Μπέρνσταϊν (Bernstein), από την άλλη –με κοι- νό ωστόσο παρονομαστή την αντίθεση και των δύο στον Χέγκελ (Hegel) και στη *διαλεκτική* της Ιστορίας–, απαραίτητο εί-

εχόμενα του σοσιαλισμού συνιστούν μια ουσιαστική ενότητα» (Laclau, 1983: 239).

ναι να αναδειχθούν ορισμένες κρίσιμες συγκλίσεις των αναλύσεών τους στο κοι- νωνικό και πολιτικό πεδίο.¹⁹

Κατ’ αρχάς, αναζητώντας ο καθένας στην εποχή του μια «έξοδο» από το μαρ- ξισμό, συγκλίνουν στην απόρριψη ως απλουστευτικής της μαρξικής θεωρίας των κοινωνικών τάξεων, ιδιαίτερα όσον αφορά την *αναγωγή των ταξικών αντι- θέσεων* από τον Μαρξ (και τον Ένγκελς) *σε δύο βασικά ταξικά υποκείμενα*, την αστική τάξη και το προλεταριάτο.²⁰ Ιδι- αίτερης μνείας, επίσης, χρήζει ο έπαι- νος που επιφυλάσσουν οι Λακλάου και Μουφ στον Μπέρνσταϊν και στον *αναθε- ωρητισμό* του για την «αληθινή καινοτο- μία» που συνιστούσε στην εποχή της λε- γόμενης «κρίσης του μαρξισμού» η επι- χειρηματολογία του Μπέρνσταϊν υπέρ της αυτονομίας της πολιτικής έναντι της

19. Σε αυτό το «κλίμα σύγκλισης» πρέπει να εντα- χθεί και η ιδιαίτερα ευνοϊκή μεταχείριση που επιφυ- λάσσουν στο *ρεβιζιονισμό* του Μπέρνσταϊν απέναντι στη μαρξιστική *ορθοδοξία* και το σοσιαλδημοκρα- τικό *ρεφορμισμό* ο Λακλάου και η Μουφ (Laclau & Mouffe, 1985: 29-36).

20. Τόσο ο Μπέρνσταϊν (1996: 10-11, 118) όσο και ο Λακλάου (Laclau, 1983: 244· 1997, 255· Laclau & Mouffe, 2015: 148) διατυπώνουν κατ’ επανάληψη τον ισχυρισμό ότι η αφετηρική θέση του Μαρξ για την απλοποίηση της ταξικής δομής και την προλεταριοποίηση των μεσαίων στρωμάτων έχει δι- αψευστεί. Παραθέτω σχετικά τη θέση του Μαρξ (και του Ένγκελς), όπως αποτυπώνεται στις γραμμές του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος*, θέση που επανεντάσσεται στο ταξικό γίγνεσθαι των σύγ- χρονων αστικών κοινωνιών: «Η εποχή μας, η εποχή της αστικής τάξης, διακατέχεται ωστόσο από το εξής διακριτό χαρακτηριστικό: απλοποίησε τους ταξικούς ανταγωνισμούς. Η κοινωνία ως όλον διασπάται ολο- ένα και περισσότερο σε δύο μεγάλα εχθρικά στρα- τόπεδα, σε δύο μεγάλες τάξεις, που αντιμετωπίζουν άμεσα η μια την άλλη: αστική τάξη και προλεταριάτο. [...] Τα κατώτερα στρώματα της μεσαίας τάξης –οι μικρέμποροι, οι μικροκαταστηματάρχες και οι παλιοί έμποροι γενικότερα, οι τεχνίτες και οι αγρότες–, όλοι αυτοί βυθίζονται βαθμιαία στο προλεταριάτο, εν μέ- ρει διότι το φθίνον κεφάλαιό τους δεν επαρκεί για την κλίμακα στην οποία λειτουργεί η σύγχρονη βιο- μηχανία και υποχωρεί στον ανταγωνισμό με τους με- γάλους καπιταλιστές, εν μέρει διότι η εξειδικευμένη δεξιότητά τους απαξιώνεται από τις νέες μεθόδους παραγωγής. Συνεπώς το προλεταριάτο στρατολο- γείται από όλες τις τάξεις του πληθυσμού» (Marx & Engels, 1984: 485, 491-492).

οικονομικής βάσης (Laclau & Mouffe, 1985: 30).

Δεν είναι τυχαίο, από αυτή την άποψη, ούτε ήσσονος σημασίας το γεγονός ότι σε συγκλίνουσα κατεύθυνση, τηρουμένων ασφαλώς των ιστορικών αναλογιών, ο Μπέρνσταϊν και ο Λακλάου αναδεικνύουν και υποστηρίζουν τη συνέχεια φιλελευθερισμού, δημοκρατίας και σοσιαλισμού. Ορίζοντας «σοσιαλιστική» μια κοινωνία αλληλεγγύης και διαπραγμάτευσης, μεικτής οικονομίας και πλουραλιστικής ριζοσπαστικής πολιτικής (Laclau, 1997: 278-279) και καλώντας την Αριστερά, αντί να καταγγείλει τον φιλελεύθερο-δημοκρατικό λόγο, να εμβαθύνει και να διευρύνει αυτή την πολιτική, ο μετα-μαρξισμός του Λακλάου, αν και με *μετανεωτερική* επιστημολογική επένδυση, ανακαλεί στη μνήμη όχι βεβαίως λόγο περί *σοσιαλιστικής στρατηγικής* του μαρξιστή Γκράμσι (Gramsci), όπως ο ίδιος ο Λακλάου διατείνεται επανειλημμένα· ανασύρει αυτόν του νεοκαντιανού Μπέρνσταϊν, κάποια χαρακτηριστικά δείγματα γραφής του οποίου, αναφορικά με τη σχέση φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού, αξίζει να θυμηθούμε και να υπενθυμίσουμε, πριν υποβάλουμε τη *ριζοσπαστική δημοκρατία* του Λακλάου ως σχέδιο χειραφέτησης σε κριτική αντίστιξη προς τις θέσεις του μαρξικού *κομμουνισμού*:

«Ένα κάποιο μέτρο στις δηλώσεις κατά του “φιλελευθερισμού” καλό είναι να κρατείται. Ο φιλελευθερισμός είχε ιστορικά το καθήκον να σπάσει τα δεσμά, τα οποία έβαζαν η δεσμευμένη οικονομία και οι ανάλογοι νομικοί θεσμοί του μεσαίωνα στην εξέλιξη της κοινωνίας. Το ότι κατ’ αρχάς απέκτησε σταθερή μορφή ως αστικός φιλελευθερισμός δεν εμπόδιζε πράγματι να εκφραστεί μια γενική αρχή της κοινωνίας, η οποία φθάνει πολύ πλατύτερα και της οποίας η τελειοποίηση θα είναι ο σοσιαλισμός. [...] Όσον αφορά το φιλελευθερισμό ως κοσμοϊστορικό κίνημα, ο σοσιαλισμός δεν είναι μόνο κατά τη χρονολογική σειρά, αλλά και σύμφωνα με το πνευματικό περιεχόμενο κληρονόμος του, όπως αυτό

φαίνεται και πρακτικά σε κάθε βασικό πρόβλημα, στο οποίο η Σοσιαλδημοκρατία θα έπρεπε να πάρει θέση».

(Μπερνστάιν, 1996: 236)

IV. Αποτελεί ιδρυτική συνθήκη συγκρότησης της μαρξικής θεωρίας του κομμουνισμού και κάθε σχεδίου χειραφέτησης που συντάσσεται στη βάση αυτής της θεωρίας η ρήξη με εκείνους τους λόγους (discourses) χειραφέτησης οι οποίοι αρθρώνονται διαμέσου της απολυτοποίησης της βούλησης και της συναφούς θεώρησης της πολιτικής ως απολύτως αυτόνομης διαδικασίας σε σχέση προς το οικονομικό και, ευρύτερα, το κοινωνικό γίγνεσθαι.

Ως «λύση του αινίγματος της ιστορίας», ο κομμουνισμός, σύμφωνα με τον Μαρξ (Marx, 1975: 297), συνιστά ταυτόχρονα την *πραγματική* κίνηση, αλλά και την *απελευθερωτική* έκβαση αυτής της κίνησης από την *προϊστορία* των ταξικών κοινωνιών (Marx, 1987: 264) στην *ιστορία* των ελεύθερα συνεταιρισμένων ανθρώπων· *κίνηση* και *λύση* εγγεγραμμένες ως δυνατότητες επί του πεδίου της Ιστορίας, όπως αυτό διαμορφώνεται και μετασχηματίζεται διαμέσου της πάλης των τάξεων. Ως εκ τούτου ο μαρξικός κομμουνισμός, σε διμέτωπη αντιπαράθεση προς τον αντικειμενισμό/οικονομισμό και τον υποκειμενισμό/βολονταρισμό, εκφράζει τη δυναμική μιας υλιστικής αντίληψης της Ιστορίας, όπως αυτή συμπυκνώνεται στην πολυσυζητημένη διατύπωση του Μαρξ:

«Οι άνθρωποι κάνουν την ιστορία τους, αλλά δεν μπορούν να την κάνουν όπως τους αρέσει· δεν την κάνουν κάτω από συνθήκες που επιλέγουν οι ίδιοι, αλλά κάτω από συνθήκες που αντιμετωπίζουν άμεσα, που έχουν μεταβιβαστεί από το παρελθόν. Η παράδοση όλων των νεκρών γενεών βαραίνει σαν εφιάλτης στο μυαλό των ζωντανών».

(Marx, 1979: 103)

Μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα, καθίσταται προφανές ότι η *ελευθερία* των

E. Laclau

ανθρώπων να διαμορφώσουν την ιστορία τους *οριοθετείται*. Οι χωροχρονικές ή, ορθότερα, οι κοινωνικοϊστορικές συνθήκες *προσδιορίζουν* το πλαίσιο δράσης των υποκειμένων, ατομικών και συλλογικών, όχι βεβαίως μονοσήμαντα, αλλά με τη διαμόρφωση ενός φάσματος επιλογών, οι οποίες έχουν *ρίζωμα*, δομικό σημείο στήριξης εντός του καπιταλιστικού, εν προκειμένω, κοινωνικού σχηματισμού. Με αυτή την έννοια, η *ενδεχομενικότητα* δεν είναι δυνατόν να γίνει αντιληπτή απόλυτα, όπως στην περίπτωση του μετα-μαρξισμού του Λακλάου και της ριζοσπαστικής δημοκρατίας του, αλλά σε συνάρτηση με την *αναγκαιότητα*, τις *τάσεις* παραγωγής και αναπαραγωγής του συγκεκριμένου κοινωνικού συστήματος.

Άλλωστε και ο κομμουνισμός ως «βασίλειο της ελευθερίας», σύμφωνα με τον Μαρξ, δεν είναι δυνατόν να ακμάσει παρά μόνο στη βάση του «βασιλείου της ανάγκης». Το «βασίλειο της ελευθερίας», υποστηρίζει ο Μαρξ ως κριτικός της πολιτικής οικονομίας και θεωρητικός του κομμουνισμού, αρχίζει:

«εκεί που παύει η εργασία να

υπαγορεύεται από ανάγκη και εξωτερική σκοπιμότητα. Βρίσκεται, επομένως, από αυτή τη φύση του πράγματος πέρα από τη σφαίρα της καθαυτού υλικής παραγωγής.

[...] Η ελευθερία στον τομέα αυτό [δηλαδή της παραγωγής - σημείωση δική μου] μπορεί να συνίσταται μόνο στο ότι ο κοινωνικός άνθρωπος, οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί θα ρυθμίζουν ορθολογικά αυτή τους την ανταλλαγή της ύλης με τη φύση, θα την υποτάσσουν στον κοινό έλεγχο από μέρους τους, αντί να κυριαρχούνται από αυτήν σαν από μια τυφλή δύναμη, όταν θα την πραγματοποιούν με τη μικρότερη δυνατή δαπάνη δυνάμεων και κάτω από όρους αντάξιους και ταιριαστούς προς την ανθρώπινη φύση τους. Ωστόσο, *αυτό παραμένει πάντα ένα βασίλειο της ανάγκης*. Πέρα από αυτό, αρχίζει η ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου ως αυτός καθαυτός σκοπός, *το βασίλειο της ελευθερίας, που μπορεί όμως να ακμάσει μόνο πάνω στη βάση εκείνου του βασιλείου της ανάγκης*».

(Μαρξ, 1978: 1007-1008)
[η έμφαση δική μου]

Εν συνόψει: Διαμόρφωση της ιστορίας υπό όρους που δεν επιλέγουμε, αλλά μεταβιβάζονται από το παρελθόν, διαμόρφωση της παραγωγής και της εργασιακής διαδικασίας υπό όρους που, επίσης, δεν επιλέγουμε, αλλά επί των οποίων επιχειρούμε να αντεπιδράσουμε και τους οποίους αφενός μεν δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ανέξοδα, αφετέρου δε με διαρκή αναβάθμιση του επιπέδου γνώσης και συνειδησης μπορούμε να αξιοποιούμε συλλογικά και σχεδιασμένα, προκειμένου να βαθύνουμε και να διευρύνουμε την απελευθέρωση του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος και καθολικής προσωπικότητας. Από την άλλη πλευρά, τόσο ως πραγματική κίνηση όσο και ως τέλος της προ-ιστορίας της ανθρωπότητας, ο κομμουνισμός, όπως τον εισηγείται ο Μαρξ, δεν αφορά τυχαία επιλεγμένα άτομα, αλλά ιστορικά προσδιορισμένα υποκείμενα, ο καθολικός χαρακτήρας της δραστηριότητας των οποίων, ο κομμουνιστικός τρόπος ζωής τους, συγκροτείται στη βάση των υπάρχουσών παραγωγικών δυνάμεων (Marx & Engels, 1976: 439).

Από μαρξική άποψη, δεν χωρεί, πράγματι, αμφιβολία ότι η κοινωνική απελευθέρωση δεν είναι υπόθεση *κατασκευής* μιας άλλης κοινωνίας, ενός άλλου τρόπου συνύπαρξης των ανθρώπων, οι οποίοι χωρίς δομικούς προσδιορισμούς επινοούν και συνθέτουν, σαν σε κινούμενη άμμο, το πλαίσιο της *πλουραλιστικής δημοκρατικής* συμβίωσής τους. Η πορεία προς τον κομμουνισμό είναι γειωμένη στη δυναμική του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού εναντίον του οποίου εκτυλίσσεται διαλεκτικά τόσο ως προς το περιεχόμενο και τους φορείς της όσο και ως προς την κατεύθυνσή της. Ως ανατρεπτικό/επαναστατικό κίνημα, που αναπτύσσεται ενσυνείδητα από τους φορείς του, με πρωτοπόρο το προλεταριάτο, «ο κομμουνισμός διαφέρει από όλα τα προηγούμενα κινήματα κατά το ότι ανατρέπει τη βάση όλων των προγενέστερων σχέσεων παραγωγής και επικοινωνίας, και για πρώτη φορά αντιμετωπίζει συνειδητά όλες τις φυσικά απορρέουσες προϋποθέσεις ως δη-

μιουργίες των ως εδώ υπαρχόντων ανθρώπων, τις απογυμνώνει από τον φυσικό χαρακτήρα τους και τις υποτάσσει στην εξουσία των ενωμένων ατόμων» (Marx & Engels, 1976: 81).

Αλλά και η κομμουνιστική επανάσταση ως «γενικός όρος για την ελεύθερη ανάπτυξη των ατόμων» (Marx & Engels, 1976: 438) προσδιορίζεται από τον Μαρξ *δομικά* και σε καθολική ρήση προς τον καπιταλισμό, ως «ριζική επανάσταση», η συνειδηση της αναγκαιότητας της οποίας προκύπτει, όχι ωστόσο αυτόματα και μηχανιστικά, κατεξοχήν στο προλεταριάτο ως εκ της θέσεώς του στην παραγωγή, ως τάξης που στερείται μέσω παραγωγής, την ίδια στιγμή που κατέχει την εργατική δύναμη, το μόνο εμπόρευμα που παράγει υπεραξία· ως τάξης «που πρέπει να σηκώσει όλα τα βάρη της κοινωνίας, χωρίς να απολαμβάνει τα πλεονεκτήματά της, που όντας απόβλητη από την κοινωνία σπρώχνεται αναγκαστικά στον πιο αποφασιστικό ανταγωνισμό προς όλες τις άλλες τάξεις, μια τάξη που αποτελεί την πλειοψηφία όλων των μελών της κοινωνίας» (Marx & Engels, 1976: 52).

Δεν αμφισβητείται, όντως, ότι, από μαρξική και μαρξιστική άποψη, ο κομμουνισμός κατανοείται με όρους *δομικά και ιστορικά προσδιορισμένης κίνησης*, και ακόμη πιο συγκεκριμένα με όρους *πάλης των τάξεων*. Σε μια τέτοια ακριβώς βάση διαφοροποιήθηκε ο «κριτικός κομμουνισμός» του Μαρξ και του Ένγκελς απέναντι σε φαντασιακές, ουτοπικές κομμουνιστικές κατασκευές και επινοήσεις του τέλους του 18ου και των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα (Engels, 1990: 318).

Δεν είχε συνεπώς άδικο ο μετα-μαρξιστής Λακλάου όταν επισήμαινε ότι, τόσο για τον ίδιο τον Μαρξ όσο και για τον κλασικό μαρξισμό, η μετάβαση προς το σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό είναι *δομικά* γειωμένη, καθώς και ότι η μαρξιστική προσέγγιση της εργατικής τάξης χαρακτηρίζεται από την αναγνώρισή της ως προνομιακού υποκειμένου στην επαναστατική πορεία προς τον κομμουνισμό. Μόνο που ο ίδιος, χωρίς ασφαλώς

να πρωτοτυπεί, στη ροή της κριτικής του ταύτιζε αυτές τις επιστημολογικές, και όχι μόνον, *αρετές* του μαρξισμού με τις *παθολγένειες* του οικονομισμού, του παραγωγισμού και του τεχνολογικού ντετερμινισμού, καθώς επέμενε να αποστρέφει το βλέμμα του από την τεκμηρίωση αυτής της *προνομιακής* αντιμετώπισης της εργατικής τάξης στο γόνιμο έδαφος της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας ως διεπιστημονικού προγράμματος μελέτης του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού σχηματισμού, προκρίνοντας ως πηγή επιστημολογικής και ανθρωπολογικής έμπνευσης το *παράδειγμα* της ψυχανάλυσης.²¹

Και τι αντιτάσσει ο Λακλάου, με την «ελεύθερα αιωρούμενη» ριζοσπαστική πλουραλιστική δημοκρατία του και την αγκίστρωσή του στον αστάθμητο κοινωνικό ανταγωνισμό και την *ad hoc* συνάρθρωση ισοσθενών λόγων και υποκειμένων, απέναντι στο μαρξικό, δομικά σταθμισμένο σχέδιο κομμουνιστικής χειραφέτησης, όπως αυτό προσδιορίζεται, αλλά και προσδιορίζει την ταξική πάλη;

Και για να τοποθετηθώ με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη σαφήνεια: στην προσπάθειά του να αποφύγει τον αναγωγισμό και την ουσιοκρατία, ο θεωρητικός λόγος του Λακλάου παραδίδεται άνευ όρων στον ανορθολογισμό της *απόλυ-*

της απροσδιοριστίας και της άμεσα συναρτημένης προς αυτήν *ενδεχομενικότητας*. Η από την πλευρά του απόρριψη της μαρξικής αρχής του δομικού προσδιορισμού –όπως αυτή αποτυπώνεται στο σχήμα «βάση-εποικοδόμημα»– και της διαλεκτικής αντίληψης της σχέσης ελευθερίας και αναγκαιότητας, που χαρακτηρίζει ένα μαρξιστικό σχέδιο κομμουνιστικής απελευθέρωσης, οδηγεί και καθηλώνει εκ των πραγμάτων τον Λακλάου στο ιδεολογικό φάσμα του μεταμοντέρνου.

Χωρίς *οντολογική* βαρύτητα και πολιτικό ριζοσπαστισμό όμως αποδεικνύεται και η μετα-μαρξιστική αντίληψη του Λακλάου για τα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα. Ειδικότερα, η προσέγγιση της χειραφέτησής τους με όρους κατασκευής της *ηγεμονίας* του υποκειμένου «λαός» συνιστά άλμα στο κενό έναντι της ιστορικά γειωμένης μαρξιστικής θεωρίας για το σύγχρονο προλεταριάτο ως δύναμη συλλογικό *ηγεμόνα*, που συγκροτεί κα διαδραματίζει τον πρωτοποριακό ρόλο του όχι αυτομάτως, αλλά υπό τον όρο και στο βαθμό που συνειδητοποιεί και αξιοποιεί το δομικό/παραγωγικό πλεονέκτημά του.²²

V. Διατύπωση εξαρχής την υπόθεση εργασίας ότι η μαρξική και, κατ' επέκταση, οι μαρξιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικής χειραφέτησης, γενικά, και του κομμουνισμού, ειδικότερα, δεν είναι απλώς διακριτές, αλλά επιστημολογικά και πολιτικά ασύμβατες και, εντέλει, αντίθετες προς εκείνες του μετα-μαρξισμού με την ευρύτερη έννοια του όρου. Ο Λακλάου, με το μετα-μαρξιστικό *παράδειγμα* του, τόσο σε επιστημολογικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, προσφέρει μια πρώτη δέσμη τεκμηρίων προς επιβεβαίωση της υπόθεσης αυτής, ανοίγοντας, πάντως, με το λόγο του για τη ριζοσπαστική δημοκρατία κρίσιμες με-

21. Όπως εύστοχα σημειώνει η Έλεν Μέικινς Γουντ στη διεισδυτική και αναλυτική κριτική της στις θέσεις του Λακλάου (και της Μουφ): «έναν χονδροειδής τεχνολογικός ντετερμινισμός αποδίδεται εδώ εσφαλμένα στον Μαρξ [...]. Ο Λακλάου και η Μουφ αποδίδουν στον Μαρξ την άποψη ότι οι παραγωγικές δυνάμεις είναι "ουδέτερες" και η ανάπτυξή τους μια "ουδέτερη" διαδικασία· ότι το προλεταριάτο είναι απλώς η αντανάκλαση αυτής της θεμελιωδώς τεχνολογικής αναπτυξιακής διαδικασίας [...]. Σύμφωνα με τον Λακλάου και τη Μουφ, η αντίληψη του Μαρξ για την εργατική τάξη ως πολιτικό φορέα, ως προνομιακό πολιτικό φορέα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, προϋποθέτει ότι η εργατική τάξη θα αναδυθεί αυτομάτως ως ενιαία πολιτική δύναμη σε ανταπόκριση προς τις τεχνολογικές επιταγές και ότι ο μαρξισμός στέκεται ή καταρρέει σύμφωνα με το κατά πόσον αυτός ο απλός ντετερμινισμός αποδεικνύεται αληθινός – πράγμα που προφανώς δεν ισχύει» (Meiksins Wood, 1986: 55-56).

22. Βλ. μια συνοπτική, αλλά ενδιαφέρουσα αναφορά στη θεματική της ηγεμονίας και της σοσιαλιστικής πολιτικής, πάνω στον άξονα «μαρξισμός/μετα-μαρξισμός» (Λακλάου-Μουφ), στο Breckman (2016: 187-191).

θοδολογικές και πολιτικές θεματικές για τη διατύπωση σειράς μετα-μαρξιστικών αφηγήσεων για την κοινωνική χειραφέτηση, τη δημοκρατία και τον κομμουνισμό από διανοητές όπως ο Μπαντιού, ο Ζίζεκ κ.ά.

Θα αποτελούσε συνεπώς σφάλμα, από πολλές απόψεις και σε σχέση προς την πάλη των ιδεών ως αποφασιστική παράμετρο της ίδιας της πάλης των τάξεων, η υποτίμηση του έργου του Λακλάου. Όπως προέκυψε, στρέφοντας τη μαρξική θεωρία του «κριτικού κομμουνισμού» απέναντι στην αντικαπιταλιστική ρητορική του Λακλάου περί ριζοσπαστικής δημοκρατίας, αναδεικνύονται κρίσιμα θεωρητικά και, σε τελική ανάλυση, πολιτικά συμπεράσματα.

Ειδικότερα, και στη βάση της ανάλυσης που προηγήθηκε, συνάγεται ότι στην αντίστιξή της προς τη μαρξική θεωρία του κομμουνισμού η μετα-μαρξιστική αφήγηση του Λακλάου περί ριζοσπαστικής δημοκρατίας συνιστά, πέραν των άλλων:

1. Μετατόπιση από την «επαναστατική

επιστήμη» (Marx, 1984: 178), η οποία, με βάση τη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, συγκρούεται προς το θετικισμό, σε ιδεολογικές, με την αρνητική έννοια του όρου, επινοήσεις και ανορθολογικές κατασκευές περί χειραφέτησης.

2. Μετατόπιση από τη θεώρηση της (προ)ιστορίας της ανθρωπότητας μέσα από το πρίσμα της πάλης των τάξεων και της σύγκρουσης ταξικών συμφερόντων στην υποστήριξη ενός απολύτως απρόβλεπτου και απροσδιόριστου κοινωνικού ανταγωνισμού και συνάρθρωσης αυτονομημένων ιδεολογικών λόγων χωρίς δομικά προσδιορισμένες σταθμίσεις και ιεραρχήσεις.

3. Μετατόπιση από τον αγώνα για διαμόρφωση της ιστορίας με όρους κοινωνικά/ταξικά γειωμένης βούλησης και δομικά προσδιορισμένης πράξης των δρώντων υποκειμένων στο παίγνιο της ενδεχομενικής συνάρθρωσης και κατασκευής λόγων χειραφέτησης, που έρχονται να συστεγαστούν συγκυριακά κάτω από το «κενό σημαίνον» της δημοκρατίας.

4. Μετατόπιση από την αναγνώριση ενός σύγχρονου προλεταριάτου ως της δύναμης κοινωνικής επαναστατικής πρωτοπορίας στην πάλη για την ανατροπή του καπιταλισμού σε κομμουνιστική κατεύθυνση στην κατασκευή ενός «πολλαπλού υποκειμένου», του λαού ως φορέα του ηγεμονικού λόγου μιας *πλουραλιστικής ριζοσπαστικής δημοκρατίας*.

5. Μετατόπιση από την αντίληψη του σοσιαλισμού ως «στιγμής» στη διαλεκτική της επαναστατικής μεταβατικής διαδικασίας με στρατηγικό ορίζοντα τον κομμουνισμό στην αντιμετώπιση της «σοσιαλιστικής στρατηγικής» σαν μίας ενδεχόμενης, ανάμεσα σε άλλες ισοδύναμες, συνιστώσας του *λαϊκιστικού λόγου* και της, κατά τα άλλα, απροσδιόριστης *πλουραλιστικής ριζοσπαστικής δημοκρατίας*.²³

6. Μετατόπιση από την αναγκαία, με σύγχρονους μαρξιστικούς όρους, χάραξη ενός προγράμματος κομμουνιστικής απελευθέρωσης, καθώς και από την εξίσου αναγκαία συγκρότηση ηγεμονίας και πολιτικής συμμαχιών με ταξική θεμελίωση, στην *επί τούτου κατασκευή και αντικαπιταλιστική συγκόλληση* βραχύβιων κινημάτων και πάσης φύσεως ετερόκλητων και προσωρινών συναρθρώσεων, προϊόν σύγχυσης και εντέλει ταύτισης της ηγεμονίας, ως πολιτικής και πολιτιστικής διεύθυνσης ενός μετώπου κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, με την τεχνική ενός σύγχρονου πολιτικού κολάζ.

Η απόλυτη αυτονόμηση της πολιτικής από την οικονομία, και ειδικότερα από

την καπιταλιστική παραγωγή ως κοινωνική και όχι βεβαίως ως εμπράγματη τεχνική/τεχνολογική διαδικασία, η αποσύνδεση της πολιτικής από τη διαδικασία της ταξικής πάλης ως προνομιακού πεδίου εκδήλωσής της και, ταυτόχρονα, η απόρριψη της σύγχρονης εργατικής τάξης ως του (δυνάμει) επαναστατικού υποκειμένου και η ισοπεδωτική αντιμετώπιση των ταξικών κινημάτων και κατεξοχήν του εργατικού ως ενός ισότιμου προς άλλους συντελεστή ενός ευρύτερου αντικαπιταλιστικού κινήματος, δηλαδή σαν κρίκο σε μια αλυσίδα κοινωνικά και πολιτικά ισοσθενών κινήματων, όπως το φεμινιστικό, το οικολογικό και τα κινήματα νεολαίας, καθώς αυτά συναρθρώνονται στο μετα-μαρξιστικό πρόταγμα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, αποτελούν κρίσιμες παραμέτρους και, εντέλει, θέσεις-πομπούς ιδεολογικής ισχύος του μετα-μαρξισμού στο χώρο των λεγόμενων «αντισυστημικών» κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων.

Η ανατροπή αυτής της *ηγεμονίας* του πολύμορφου και διαρκώς μεταλλασσόμενου μετα-μαρξισμού της εποχής μας, που έχει ζωτικές ρίζες στο ιδεολογικό πεδίο που καλλιέργησε ο Λακλάου, είναι όρος εκ των ων ουκ άνευ για τη διαμόρφωση και ανάπτυξη ενός σύγχρονου κομμουνιστικού κινήματος τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς. Ο κοινωνικός κατακερματισμός των υποκειμένων, η δομική και, ειδικότερα, η εργασιακή αποσταθεροποίησή τους, που συνεπάγονται οι ραγδαία κλιμακούμενες και ήδη μακροχρόνιες, εν μέσω διεθνούς κρίσης, καπιταλιστικές αναδιάρθρωσεις, δεν ήταν δυνατόν παρά να διαμορφώσουν *λειτουργικές* προς το αστικό σύστημα ιδεολογίες όχι μόνο για την αναπαραγωγή της κυρίαρχης τάξης ως κυρίαρχης, αλλά και για την αναπαραγωγή των υποτελών τάξεων ως υποτελών. Με αυτήν ακριβώς την έννοια, και ανεξαρτήτως των προθέσεων του, εισηγητή του, θεωρητικά και *πολιτικά* κρίσιμος ο μετα-μαρξισμός του Ερνέστο Λακλάου στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού και στις πρώτες του 21ου αιώνα, αποδείχθηκε πράγματι *υποδειγματικός* ως λόγος

23. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Μέικινς Γουντ: «η συρροή των νοημάτων που ενσωματώνονται στην σαφή και απροσδιόριστη αντίληψη περί δημοκρατίας των Λακλάου και Μουφ, στην οποία όλοι οι "δημοκρατικοί αγώνες" και όλες οι μορφές ισότητας ανάγονται στην ομοιότητα, έχει ως αποτέλεσμα την ουσιαστική αφαίρεση των αντιθέσεων μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού, μετασχηματίζοντας την επαναστατική μετάβαση σε μια αδιάσπαστη συνέχεια μεταξύ μιας μορφής δημοκρατίας και μιας άλλης. Αυτό δεν είναι ανάλυση της σύγχρονης κοινωνίας και των συνθηκών μετασχηματισμού της: είναι κάτι περισσότερο από λεκτική ταχυδακτυλουργία» (Meiksins Wood, 1986: 69).

ιδεολογικής ενσωμάτωσης στο σύγχρονο αστικό σύστημα εξουσίας.

Ας αποτελέσει λοιπόν η πρόταση αξιοποίησης του μαρξικού κομμουνισμού ως κριτικής στη ριζοσπαστική δημοκρατία του Λακλάου, που καταθέτω σε αυτό το άρθρο, ένα κάποιο έναυσμα περαιτέρω μελέτης και αναστοχασμού, ιδίως

για όσους και όσες –και είναι πολλοί και πολλές εντός του πεδίου των κοινωνικών κινημάτων–, παρά τις κομμουνιστικές αναζητήσεις τους, εξακολουθούν να γοητεύονται από τη μετα-μαρξιστική αφετηρία *αντικαπιταλιστική ρητορική* και τις συναφείς πολιτικές εφαρμογές της. **Τ**

b

- Laclau, E.** (1983), *Πολιτική & ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα.
- Laclau, E.** (1997), *Για την επανάσταση της εποχής μας: Κοινωνική εξάρθρωση, ηγεμονία και ριζοσπαστική δημοκρατία*, Αθήνα, Νήσος.
- Laclau, E.** (2010), «Ο αναγκαίος λαϊκισμός», συνέντευξη στον Νίκο Χρυσολωρά στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* 110 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2010), σ. 80-83.
- Laclau, E. – Mouffe, Ch.** (2015), «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», *Σύγχρονα Θέματα* 130-131 (Ιούλιος-Δεκέμβριος), σ. 135-155.
- Μαρξ, Κ.** (1978), *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 3, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μπερνστάιν, Ε.** (1996), *Οι προϋποθέσεις για το σοσιαλισμό και τα καθήκοντα της σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Σταυρακάκης, Γ.** (1997), «Εισαγωγή», στο Laclau, E., *Για την επανάσταση της εποχής μας: Κοινωνική εξάρθρωση, ηγεμονία και ριζοσπαστική δημοκρατία*, Αθήνα, Νήσος, σ. 19-49.
- Aronowitz, S.** (1986-1987), “Theory and Socialist Strategy”, *Social Text* 16 (Winter 1986-1987), p. 1-16.
- Badiou, A.** (2008a), “The Communist Hypothesis”, *New Left Review* 49 (January-February), p. 29-42.
- Badiou, A.** (2008b), “Must the Communist Hypothesis Be Abandoned?”, in *The Meaning of Sarkozy*, London & New York, Verso, p. 97-103.
- Bensaïd, D.** (2009), “Puissances du communisme”, *Contretemps* 4:4, p. 13-16.
- Breckman, W.** (2016), *Adventures of the Symbolic. Post-Marxism and Radical Democracy*, New York, Columbia University Press.
- Douzinas, C. – Žižek, S.** (eds) (2010), *The Idea of Communism*, London & New York, Verso.
- Engels, F.** (1990), «Η ιστορία της Κομμουνιστικής Λίγκας», in Marx, K. – Engels, F., *Collected Works*, vol. 26, Moscow, Progress Publishers, p. 312-330.
- Forgacs, D.** (1985), “Dethroning the Working Class?”, *Marxism Today*, May 1985, p. 43.
- Geras, N.** (1987), “Post-Marxism?”, *New Left Review* 163 (May-June), p. 40-82.
- Κιουρκιολίς, Α.** (2010), “Radicalizing Democracy”, *Constellations* 17:1, p. 137-154.
- Laclau, E.** (2007a) *Emancipation(s)*, London, Verso.
- Laclau, E.** (2007b), *On Populist Reason*, London & New York, Verso.
- Laclau, E.** (2014), *The Rhetorical Foundations of Society*, London & New York, Verso.
- Laclau, E. – Mouffe, Ch.** (1985), *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London, Verso.
- Marx, K.** (1975), «Οικονομικά & Φιλοσοφικά Χειρόγραφα», in Marx, K. – Engels, F., *Collected Works*, vol. 3, Moscow, Progress Publishers, p. 229-346.
- Marx, K.** (1979), «Η 18η Βρουμεαίρη του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», in Marx, K. – Engels, F., *Collected Works*, vol. 11, Moscow, Progress Publishers, p. 99-197.
- Marx, K.** (1984), «Η αθλιότητα της φιλοσοφίας», in Marx, K. – Engels, F., *Collected Works*, vol. 6, Moscow, Progress Publishers, p. 105-212.
- Marx, K.** (1987), «Πρόλογος στη Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», in Marx, K. – Engels, F., *Collected Works*, vol. 29, Moscow, Progress Publishers, p. 26-265.
- Marx, K. – Engels, F.** (1975), «Η Αγία Οικογένεια», in Marx, K. – Engels, F., *Collected Works*, vol. 4, Moscow, Progress Publishers, p. 5-211.
- Marx, K. – Engels, F.** (1976), «Η Γερμανική Ιδεολογία», in Marx, K. – Engels, F., *Collected Works*, vol. 5, Moscow, Progress Publishers, p. 19-539.
- Marx, K. – Engels, F.** (1984), «Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», in Marx, K. – Engels, F., *Collected Works*, vol. 6, Moscow, Progress Publishers, p. 477-519.
- Meiksins Wood, E.** (1986), *The Retreat from Class. A New ‘True’ Socialism*, London, Verso.
- Nancy, J.-L.** (2010), “Communism, the Word”, in Douzinas, C. – Žižek, S. (eds), *The Idea of Communism*, London & New York, Verso, p. 145-153.
- Sim, S.** (2001), *Post-Marxism. An Intellectual History*, London & New York, Routledge.
- Žižek, S.** (2010), “How to Begin from the Beginning”, in Douzinas C. – Žižek, S. (eds), *The Idea of Communism*, London & New York, Verso, p. 209-226.